

Groen onderwijs
Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de
Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs (1906-2006)

Groen onderwijs

**Terugblik en uitzicht
naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de
Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs
(1906-2006)**

**Maarten Duijvendak, Erwin H. Karel en Pim Kooij
(red.)**

**Nederlands Agronomisch Historisch Instituut
Groningen/Wageningen 2008**

Historia Agriculturae 41

Published by/uitgegeven door

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI)

Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen
Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen

Internet: www.rug.nl/let/nahi

E-mail: nahi@rug.nl

Deze uitgave werd mede mogelijk met financiële steun van:

Groninger Universiteitsfonds
J.B. Scholtenfonds
Ontwikkelingsfonds LTO Noord
Provincie Groningen

ISBN 978-90-367-3563-6

© 2008 Nederlands Agronomisch Historisch Instituut

Niets in deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of op enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Omslagontwerp: Frank de Wit

Achtergrondfoto: Lotte Kleijssen en Martin Hillenga

Foto boven: P.B. Kramer, RHC Groninger Archieven (1785-2943)

Foto onder: R.H. Herwig, RHC Groninger Archieven (1785-3753)

Druk: Drukkerij Giethoorn ten Brink, Meppel

Inhoud

Voorwoord vooraf	7
<i>Siepie de Jong</i>	
Het landbouwonderwijs in de twintigste eeuw	9
<i>Pim Kooij</i>	
Informeel leren	43
<i>Dirk Strijker</i>	
Voorlichting en scholing in het streekverbeteringsprogramma 1956-1970	55
<i>Erwin H. Karel</i>	
Kennisoverdracht in de markt	81
<i>Willem Bruil</i>	
Honderd jaar VHLO	93
<i>Maarten Duijvendak</i>	
Over de auteurs	125
Publicatielijst NAHI	126

Voorwoord vooraf

De “Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs” (VHLO), die sinds 1980 een stichting is, bestond 8 januari 2006 honderd jaar; niet alleen een feit om bij stil te staan maar ook om uit te vergroten. Want wie kon toen of ook nu het oneens zijn met de uitwisseling van praktische en wetenschappelijke kennis onder boeren? De VHLO voorzag met haar wetenschappelijke voordrachten in de winter in de behoefte bij landbouwers en hun zoons in Groningen, Friesland en Drenthe. Het voormalig bestuurslid N.G. Addens heeft het allemaal beschreven bij het 50-jarig bestaan van de vereniging.

De vereniging werd gedragen door mannen afkomstig uit het openbaar bestuur, de Rijksuniversiteit Groningen en de georganiseerde landbouw. Zowel personen als rechtspersonen konden lid worden. De idee voor de VHLO was afkomstig van de toenmalige burgemeester van Groningen jhr. Mr. E. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, tevens curator van de RUG. Hij had zich onder andere laten inspireren door de ‘Vereeniging voor Voortgezet Handelonderwijs te Amsterdam.

Er ontstond een jaarlijkse reeks van ‘cursorische voordrachten’ die zowel betrekking konden hebben op landbouwtechnische zaken als op algemene plattelandsvraagstukken. De doelgroepen waren door de jaren heen (leden van) landbouworganisaties, vrouwenorganisaties, landbouwcoöperaties en waterschappen. De cursussen boden een goede gelegenheid om bij te blijven en praktijkkennis aan te reiken aan de wetenschap. Colloquia en symposia over fundamentele researchvraagstukken en het instellen van bijzondere leerstoelen complementeerden vervolgens het geheel.

In de bijdrage van professor Maarten Duijvendak kunt u uitgebreid kennis nemen van het wel en wee van de VHLO gedurende 100 jaar en de verbanden met de agrarische sector en de academische wereld. Ondanks de snelle en immense veranderingen in de afgelopen eeuw bleef de VHLO bestaan. Maar anno 2008 zijn de cursorische activiteiten voorbij en ligt de nadruk op de huidige bijzondere leerstoelen: agrarisch recht, regionale geschiedenis in het bijzonder van de veranderingsprocessen in de agrarische samenleving van Noordelijk Nederland en de Mansholt-leerstoel Plattelandsontwikkeling.

Het zal u niet verbazen dat in dit jubileumboek, naast de geschiedenis van het VHLO door professor Maarten Duijvendak, uitgebreid aandacht besteed wordt aan de verbinding tussen praktijk en kennis. Professor Pim Kooij (in het verleden

ook bekleeder van een bijzondere leerstoel) doet dat met een compleet overzicht van het landbouwonderwijs in de 20^e eeuw. Dr Erwin H. Karel staat in de traditie van het behandelen van algemene plattelandsvraagstukken door de overstap te maken van onderwijs naar voorlichting en scholing tijdens de streekverbetering in de periode 1953-1970. Professor Wim Bruil neemt de kennisoverdracht in de markt voor zijn rekening en professor Dirk Strijker behandelt het informeel leren, daarbij terugkijkend naar oude landbouwnetwerken en oog hebbend voor hernieuwde maatschappelijke inbedding.

Met bovengenoemde bijdragen worden dus niet alleen 100 jaar VHLO gemarkeerd, maar worden ook nieuwe en nieuwgeordende kennis en ervaring aangereikt, geheel in de traditie van de (Stichting) VHLO.

Siepie de Jong
Voorzitter Stichting VHLO

Het landbouwonderwijs in de twintigste eeuw

Pim Kooij

Groen onderwijs als specifieke stroom

Op de wereldtentoonstelling van Brussel in 1910 stelden de deelnemende landen, zoals dat op dergelijke tentoonstelling gebruikelijk was, alles in het werk om de wereld te laten weten welke technische en maatschappelijke vooruitgang in hun land geboekt was. De Nederlandse inzending omvatte naast de gebruikelijke techniek, ook een overzicht van het onderwijs. In een aantal brochures werd met gepaste trots een overzicht gegeven van de recente ontwikkelingen in het onderwijs. Eén van die brochures betrof het Landbouwonderwijs.¹

Het is een heel feitelijke brochure van 19 pagina's waarin ingegaan wordt op doelgroepen, schoolgeld, toelatingseisen, bestuursvormen, titels van cursussen en vakantieperiodes. Maar tussen de regels door was wel te lezen, althans door hen die het Nederlands machtig waren, dat landbouwonderwijs inmiddels was ondergebracht in een solide gebouw van drie verdiepingen:

Hoger landbouwonderwijs²

- De Rijks Hogere Land-, Tuin en Boschbouwschool te Wageningen

Middelbaar landbouwonderwijs

- De Rijkslandbouwschool te Wageningen
- De Rijkszuivelschool te Bolsward
- De Rijksland- en Rijkstuinbouwwinterscholen
- De Gerard Adriaan van Swieten Tuinbouwschool te Frederiksoord
- De cursus voor bosbouw van de Nederlandsche Heidemaatschappij

Lager landbouwonderwijs

- Land- en tuinbouwwintercursussen
- Cursussen voor volwassenen en miliciens
- Cursussen voor runder- en paardenkennis, in hoefbeslag, hoender- en bijenteelt enz.

¹ *Beknopt overzicht van het Landbouwonderwijs in Nederland* ('s-Gravenhage 1910).

² De Veeartsenijsschool van 1821 in Utrecht, die toen eveneens tot de hoogste trap werd gerekend, komt in de opsomming niet voor.

De doelgroepen waren precies vastgesteld:

- Hoger landbouwonderwijs. ‘Deze inrichting is bestemd voor het geven van eene wetenschappelijke opleiding aan zoons van groote landeigenaren, meer goede landbouwers en groote kweekers en bovenal voor de vorming van toekomstige ambtenaren van den Staat [en] van maatschappijen. Zij moet zorgen voor de vorming en opleiding van leeraren’.
- Middelbaar landbouwonderwijs. De rijkslandbouwschool in Wageningen ‘is bestemd om aan aanstaande landbouwers die kennis en ontwikkeling bij te brengen, welke voor eene richtige uitoefening van het landbouwbedrijf onmisbaar zijn, terwijl de voortzettingsklasse voor kolonialen landbouw in het leven is geroepen ten behoeve van hen, die zonder voorontwikkeling zich voor den kolonialen landbouw wenschen te bekwamen’. Het doel van de Rijkszuivelschool te Bolsward was ‘grondig onderlegde zuivelbereiders te vormen die, indien ze daarvoor den gewenschten leeftijd hebben, geschikt zijn om als directeur eener zuivelfabriek op te treden’. De negen Rijkslandbouwwinterscholen en vier Rijkstuinbouwwinterscholen hadden tot doel om ‘aan aankomende land- en tuinbouwers op weinig kostbare wijze de noodige theoretische kennis van het land- of tuinbouwbedrijf te verstrekken’. De tuinbouwschool in Frederiksoord had als taak ‘degelijke tuinlieden te vormen door de leerlingen bekend te maken met het kweken van groenten, vruchten en sierplanten zoowel van den kouden grond als onder glas’. De cursus van de Heidemij was een door het Rijks gesubsidieerde opleiding voor ‘ondergeschikt personeel...bosch- en werkbazen, boschwachters en opzichters, die tot 1902 aan de Boschbouwschool in Frederiksoord waren opgeleid’.
- Het lager landbouwonderwijs omvat cursussen ‘naar den aard en behoefte van de streken’ aan leerlingen die ‘met vrucht lager onderwijs – en zoo mogelijk ook herhalingsonderwijs – hebben genoten’.

Zo zag het landbouwonderwijs er dus uit ten tijde van de oprichting van de Vereeniging voor Hooger Landbouwonderwijs, die overigens in dit geschrift niet genoemd wordt. In deze bijdrage zal nagegaan worden hoe in de voorgaande periode deze drie onderwijslagen vorm hadden gekregen en hoe zij zich in de eeuw daarna hebben ontwikkeld. De centrale vraag daarbij is in hoeverre dit groene onderwijs zich in de tijd als een aparte stroom binnen het onderwijs heeft geprofileerd en of deze ‘status aparte’ in het voordeel dan wel in het nadeel van deze onderwijsvorm heeft gewerkt. Deze vraag heeft ook een bepaalde actualiteit omdat bij iedere kabinetsformatie de vraag op tafel komt of het groene onderwijs nog wel bij het Ministerie van Landbouw thuis hoort in plaats van bij dat van Onderwijs. Een tweede vraag die gesteld zal worden is in hoeverre er bewijzen zijn aangedragen voor de veelvuldig gedane constatering dat het zogenoemde OVO-drieluik (de combinatie van Onderwijs, Voorlichting en Onderzoek)

de basis heeft gevormd voor het succes van de Nederlandse landbouw.³ De laatste tijd komen er wat tegenstemmen die beweren dat dit succes in de eerste plaats toegeschreven moet worden aan innoverende ondernemers die de kansen die de markt bood, goed hebben benut. Het belang van het groene onderwijs wordt met deze redenering enigszins gerelativeerd.

De start van het agrarisch onderwijs. Een top down begin

De start van het agrarisch onderwijs in Nederland kan gesitueerd worden aan het begin van de negentiende eeuw. In de Bataafs Franse tijd is door Jan Kops, die in 1800 werd benoemd tot Commissaris tot de Zaken van den Landbouw, gepoogd om aan dorpscholen systematisch aandacht te laten besteden aan de landbouw. Maar verder dan een inventariserende enquête is het niet gekomen.⁴ Uiteindelijk was het niet aan de basis maar aan de top dat de start plaatsvond, want in 1815 werden aan de drie (Noord) Nederlandse universiteiten leerstoelen in de landhuishoudkunde ingesteld. In Utrecht werd deze leerstoel bezet door Jan Kops, in Groningen door ds. J.A. Uilkens en in Leiden door de medicus J.A. Bennet, die al in 1817 werd opgevolgd door de arts C.F. Kleynhoff van Enspijk.⁵ De colleges van deze hoogleraren werden verplicht gesteld voor studenten theologie. Eenmaal dominee geworden, zouden zij hun landbouwkundige kennis kunnen uitdragen in hun plattelandsgemeente. Bovendien waren zij geschoold in het door de Zutphense dominee Martinet in zijn vierdelige *Katechismus der natuur* vormgegeven physico-theologisme dat inhield dat de grootsheid van Gods schepping zich met name in de natuur openbaarde, zodat wie kennis van de natuur (en de landbouw) zou nemen, dichter bij God zou komen.

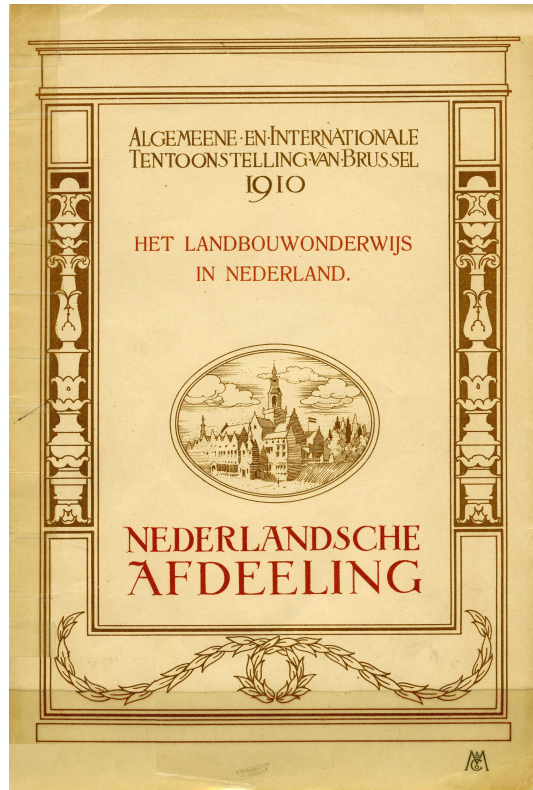
Erg enthousiast waren de meeste theologiestudenten niet over de colleges in de agronomie. Zij vonden die voor zoekers van het hogere toch wat laag bij de grond en er was veel verzuim. H.C. van Hall, de opvolger van Uilkens en de langst zittende van deze hoogleraren in de landhuishoudkunde – hij was in functie van 1826 tot 1871 – heeft diverse malen actie moeten ondernemen om nog van enig publiek verzekerd te zijn. Dat was niet onbelangrijk omdat in die tijd het collegegeld rechtstreeks aan de professoren werd betaald. Zo richtten Van Hall en zijn collega's in de jaren 1830 drie adressen tot de koning met het verzoek om een salarissuppletie te krijgen.⁶ De minister van Binnenlandse Zaken kwam in 1838 met het voorstel om de hoogleraren een toelage te geven van driehonderd gulden, mits ook niet-studenten hun colleges, gratis, mochten volgen.

³ Zie bijvoorbeeld: J. Benda, *Weten en laten weten, 100 jaar onderwijs, voorlichting en onderzoek in de landbouw* (Den Haag 1976).

⁴ J. Baert, 'Het landbouwonderwijs in Nederland voor 1876', *Agronomisch Historisch Jaarboek* 3 (1947) 508-519; J.M.G. van der Poel, *Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1918* (Wageningen 1976).

⁵ N.B. Goudswaard, *Agrarisch onderwijs in Nederland 1783-1983* (Culemborg 1986) 61.

⁶ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 62.

Brochure over het Nederlandse Landbouwonderwijs uit 1910 (Collectie UB Wageningen Universiteit)

Aldus geschiedde. De cursussen werden in de wintermaanden gegeven omdat boeren, de belangrijkste doelgroep, dan weinig te doen hadden. Er kwamen er dan ook heel wat op af. In Leiden wel 350.⁷ Voor Van Hall was dit succes één van de aanleidingen om een aparte Landhuishoudkundige School op te richten, een soort agrarische hogeschool die verbonden was met de Groningse universiteit en waar theorie en praktijk beide aandacht kregen.

Het heeft er even naar uitgezien dat deze school zou uitgroeien tot een echte agrarische topinstelling. Na een magere start met acht leerlingen kwamen er steeds jaarlijks zo'n 35 nieuwe studenten aan, voor het merendeel boerenzonen.⁸ Maar uiteindelijk zou het een droevig verhaal worden met als kwaaië pier minister-president Thorbecke die de subsidie laag zou houden omdat hij een aversie had tegen de familie Van Hall en dan met name tegen broer Floris die in Den

⁷ Ibidem, 63.

⁸ Richard Paping, *Die waardige man. Prof. H.C. van Hall (1801-1874), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het hoger landbouwonderwijs* (Groningen 1996) hoofdstuk 12. Dit aantal slaat op de wintercursus. Aan de zomercursus namen zo'n vijftien studenten deel.

Haag zijn concurrent was. Daarnaast was er W.C.H. Staring, die als inspecteur van het agrarisch onderwijs steeds vaker een meer theoretisch ingerichte onderwijsinstelling propageerde die dan het liefst in de buurt van zijn Gelderse landgoed moest komen. Dat zou in 1873 in Wageningen gebeuren maar toen was de Groningse school al dicht. Die was in 1871 gesloten nadat Staring een vernietigend rapport had geschreven. Tot het laatst had Van Hall geprobeerd er een echte academische instelling van te maken met hoogleraren met promotierecht. Maar omdat hij tegelijkertijd vasthield aan het praktijkonderwijs had de school een hybride karakter dat niet wervend werkte in de richting van potentiële studenten.⁹

Een middelbare uitbouw

Toch zou Staring maar ten dele zijn zin krijgen want tot een agrarische universiteit kwam het voorlopig niet. Net zoals de Delftse techniekopleiding aanvankelijk bij het middelbaar onderwijs werd ondergebracht, zo kreeg ook het agrarisch onderwijs zijn verankering in die laag. De ‘wet tot regeling van het middelbaar onderwijs’ kwam tot stand in 1863. *Pièce de resistance* was de Hoogere Burger School (HBS) maar daarnaast was ook in een Lagere Burgerschool voorzien, die met zijn combinatie van theorie en praktijk wel wat leek op het huidige voorbereidend middelbaar beroeps onderwijs (vmbo).

Ook het agrarisch onderwijs had een plaats in de wet gekregen. Er werd een soort drietrapsmodel geschetst met een soort agrarische ambachtsschool, provinciale akkerbouwscholen voor meer gegoede landbouwers en een Rijkslandbouwschool als – nadrukkelijk niet universitair – vervoltraject van de driejarige HBS.¹⁰ Al die vormen van onderwijs zouden primair theoretisch moeten worden opgezet. Er moest wel een relatie met de praktijk worden gelegd maar de scholieren hoefden niet zelf de handen uit de mouwen te steken. Daarvoor moest beroepspersoneel worden aangesteld. Daarmee werd meteen de landhuishoudkundige school van Van Hall gediskwalificeerd als Rijkslandbouwschool. Wel werd in de Tweede Kamer een amendement aangenomen dat zolang de landhuishoudkundige school zou bestaan, een Rijkslandbouwschool niet nodig was. Dit maakte het voor voorstanders van theoretisch onderwijs extra urgent om de school van Van Hall de nek om te draaien. Dat gebeurde in 1871 via een weigering van de minister om subsidie te verlenen.¹¹

Scholen van de eerste trap kwamen er eigenlijk niet. Hun equivalent, de Lagere Burger School, bleek van meet af aan een mislukking, vooral omdat zij leerlingen trok die liever met hun handen dan met hun hoofd werkten, wat nadrukkelijk niet de wens van de wetgever was. Scholen van de tweede trap kwa-

⁹ Ibidem, hoofdstuk 13.

¹⁰ J.M.G. van der Poel, *Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1918* (Wageningen 1976) 91.

¹¹ Paping, *‘Die waardige man’*, 227.

men er wel, al waren het er maar twee. Ze werden ook opgericht met de idee dat ze nu de landhuishoudkundige school zo kwakkelde, wel eens uit zouden kunnen groeien tot de onbetwiste Rijkslandbouwschool. De eerste werd opgericht in 1870 in Warffum als een afdeling van de HBS. De tweede kwam in 1872 in Wageningen, ook verbonden aan de HBS. Hoofdpersoon bij de oprichting van beide scholen was dr. O. Pitsch. Hij was de enige in het hele land die bevoegd was om landbouwonderwijs op dit niveau te geven. Een opleiding daartoe had hij in Duitsland gevolgd aan de landbouwacademie van Poppelsdorf.¹² Toen hij door Wageningen uit Warffum werd ‘weggekocht’, was het met de school daar snel gedaan. In 1875 sloot Warffum en in 1876 werd de school in Wageningen vooral door toedoen van dr. M. Salverda, die Staring in 1873 opvolgde als inspecteur, Rijkslandbouwschool. In 1896 werd de naam veranderd in Hogere Land- en Boschbouwschool en werd het een twee tot driejarige vervolgopleiding op de vierjarige HBS.¹³ In 1904 werd het de Rijks Hogere Land, Tuin- en Boschbouwschool, terwijl het voortraject vijfjarig werd.¹⁴

Het middelbaar landbouwonderwijs werd verder uitgebouwd in de vorm van landbouwwinterscholen. Deze bestonden al in Duitsland sinds de jaren 1870 en hadden als voordeel dat in twee opeenvolgende jaren het onderwijs was geconcentreerd in de wintermaanden als er op de boerenbedrijven weinig te doen was. De eerste scholen in Nederland werden opgericht in 1893. Het waren de Rijkslandbouwwinterscholen in Goes en in Groningen. Dit waren de eerste van een hele rij, in 1910 waren het er al 9 en in 1920 20, waarvan 15 rijksscholen en 5 confessionele.¹⁵ Daarnaast waren er in 1920 10 tuinbouwwinterscholen, waarvan 3 bijzondere.¹⁶ De leerlingen moesten (uitgebreid) lager onderwijs gevolgd hebben. De minimum leeftijd op de meeste scholen was 16 jaar.

Naast deze winterscholen kwam er in 1907 een volwaardige middelbare tuinbouwschool voor meisjes. De vakopleidingen, waarvan in de eerste paragraaf sprake is, dateerden van 1884, de tuinbouwschool in Frederiksoord en 1888, de zuivelschool in Bolsward. De zuivelopleiding werd opgezet door de Friesche Maatschappij van Landbouw en sinds 1894 kwam er subsidie van het Rijk. De cursusduur was kort, drie tot zes maanden. Omstreeks 1900 werd deze school opgeheven maar in 1904 kwam er in Bolsward een volwaardige Rijkszuivelschool met een cursus van twee jaar.

¹² Dit buitenlands diploma kon overigens alleen omgezet worden in een Nederlandse akte B via een colloquium doctum, waar onder anderen Staring en Salverda bij betrokken waren, dat drie dagen heeft geduurd. Van der Poel, *Landbouwendwijs*, 101.

¹³ P. van Hoek, *De Rijks Hogere Land-, Tuin- en Boschbouwschool te Wageningen* (Dan Haag 1905).

¹⁴ Daarnaast was er in Wageningen sinds 1904 een twee tot driejarige Rijkslandbouwschool, een voortzetting van de Landbouwschool die aansloot op de MULO, en een Rijkstuinbouwschool, een voortzetting van de Tuinbouwschool, die al in 1906 wegens gebrek aan belangstelling werd opgeheven.

¹⁵ Voor 1900 werden dergelijke scholen opgericht in Sittard (1895), Dordrecht (1896), Schagen (1896), Naaldwijk (1896), Leeuwarden (1897), Aalsmeer (1897), Tiel (1897) en Boskoop (1898).

¹⁶ Goudswaard, *Agrarisch ondewijs*, 170-174.

In Frederiksoord was er naast de driejarige G.A. van Swieten Tuinbouwschool, die gelieerd was aan de Maatschappij van Weldadigheid, ook een driejarige G.A. van Swietenschool voor bosbouwkunde die wegens gebrek aan leerlingen maar vijf jaar bestond en in 1892 werd omgezet in een cursus van de Nederlandsche Heide Maatschappij. En tenslotte was er de veeartsenijschool in Utrecht van 1821.

Het lager landbouwonderwijs als sluitpost

Terwijl er bij het hoger en middelbaar onderwijs van meet af aan sprake was van aparte stromen – al bleef er bij de middelbare landbouwscholen wel een binding met de HBS bestaan – kwamen er geen aparte lagere scholen voor het landbouwonderwijs van de grond. Dit had te maken met de omstandigheid dat er al sinds het begin van de negentiende eeuw, toen Nederland nog een agrarisch land was, initiatieven werden genomen om op de lagere scholen aandacht aan land en tuinbouw te besteden. Eigenlijk dateert dat streven al uit de achttiende eeuw toen pedagogen en mensen uit de landbouwpraktijk verkondigden dat de lagere school de aangewezen instelling was om kennis op landbouwgebied uit te dragen.¹⁷

De wet op het lager onderwijs van 1857 stelde nog slechts ‘kennis der natuur’ als schoolvak verplicht maar in de wet van 1878 werd het ‘beginselen der landbouwkunde’. J.M.G. van der Poel geeft een overzicht van het enorme aantal leerboekjes op het terrein van de landbouw dat voor de lagere scholen is geschreven.¹⁸ Maar welke plaats die in het onderwijs hebben ingenomen is erg moeilijk na te gaan. Er waren aanvankelijk geen vakleerkrachten. Onderwijzers werden geacht de kennis in hun vrije tijd op te doen. En als ze in de buurt van een universiteit woonden, konden ze daar de colleges voor niet-studenten volgen. Sinds 1858 konden ze zo proberen een akte te halen, waarvoor tweemaal per jaar in iedere provincie van overheidswege een examencommissie werd ingesteld. Als vooropleiding gingen ook steeds vaker door de standsorganisaties georganiseerde cursussen fungeren, waar onderwijzers met acte naar Duits voorbeeld als ambulante leraren optraden. Zij werden wandelleraren genoemd, een wat misplaatst germanisme.

Toen de landbouwwinterscholen verschenen, werden opleidingen voor de lagere land- en tuinbouwakte veelal daar geconcentreerd. De opleiding werd verzorgd door Rijkslandbouwleraren, ook consultants genoemd, die aan de Rijkslandbouwschool in Wageningen hadden gestudeerd en daar hun B akte hadden behaald.¹⁹

¹⁷ Van der Poel, *Landbouwonderwijs*, 62.

¹⁸ Ibidem, 66-74.

¹⁹ Goudswaard, *Agrarisch Onderwijs*, 193-194.

Een tussentijdse balans. De situatie rond 1910

Aan het begin van de twintigste eeuw was van de drie niveaus van het landbouwonderwijs het middelbare niveau het duidelijkst geïnstitutionaliseerd geraakt, met name door het grote aantal landbouwwinterscholen. Op het basisniveau bestond er een conglomeraat van cursussen in alle mogelijke onderdelen van de landbouw, dat daarmee niet erg overzichtelijk was. Ook het hoogste niveau had nog geen duidelijke contouren gekregen, omdat in de negentiende eeuw aan de Rijkslandbouwschool in Wageningen, net zoals trouwens aan de Polytechnische school in Delft en de Veerartsenijschool in Utrecht, de status van universiteit was onthouden. Ze werden tot het middelbaar onderwijs gerekend. Dat veranderde eind 1917, toen deze instellingen de status van hogeschool kregen. De Landbouwhogeschool had in 1919 29 hoogleraren, 12 lectoren en docenten, 12 wetenschappelijk ambtenaren en 289 studenten.²⁰

De hiërarchische opbouw van het landbouwonderwijs kwam hiermee weer wat in de buurt van het ‘gewone’ onderwijs, maar organisatorisch was dat niet het geval. De afdeling onderwijs van het Ministerie van Binnenlandse Zaken kreeg in 1898 een aparte afdeling landbouw, die in 1901 overging naar het Ministerie van Handel en Nijverheid, waaronder in 1905 ook landbouw ging ressorteren. Ook toen er in 1918 een apart Ministerie van Onderwijs kwam, bleef het landbouwonderwijs daar, om in 1935 mee te verhuizen naar het nieuwe Ministerie van Landbouw.

Veranderingen na 1910

De momentopname waarmee deze bijdrage begint, bleek inderdaad slechts een tijdelijke situatie. De ophoging van ‘Wageningen’ tot echte hogeschool, in 1919, is al genoemd, maar al daarvoor, in 1912, was de Rijkslandbouwschool daar verdwenen. De school werd gesplitst in een Rijks Middelbare Landbouwschool die naar Groningen verhuisde, wellicht als een compensatie voor het verdwijnen van het instituut van Van Hall, terwijl Deventer een Rijks Koloniale School kreeg.

Een nieuwe ontwikkeling was het landbouwhuishoudonderwijs voor meisjes, waarvan het Brusselse rapport nog niet rept. Het kwam voort uit incidentele cursussen die voor plattelandsmeisjes c.q. toekomstige boerinnen gegeven werden.²¹ De eerste vond plaats in 1909 op de Landbouwwinterschool in Veendam. Andere landbouwwinterscholen volgden, de cursussen namen meestal één dag in de week in beslag. De eerste echte scholen waren zogenoemde boerinnenscholen, met internaat, op katholieke grondslag, waarvan de eerste in 1911 in het

²⁰ J. van der Haar, J.A. Faber, M.E. de Ruiter, *De geschiedenis van de landbouwuniversiteit Wageningen* (drie delen, Wageningen 1993).

²¹ Margreet van der Burg, ‘Geen tweede boer’. *Gender landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002) 167 e.v.

Brabantse Lierop kwam. Zij boden een vervolgtraject aan meisjes die de lagere school hadden doorlopen al startten ze op sommige plaatsen ook wel op een hoger niveau.²² In 1913 werd een opleidingsschool voor leraressen in het landbouwhuishoudonderwijs gesticht: De Rollecate bij Dedemsvaart. Eerste directrice werd Theda Mansholt. Haar vader Derk, een socialistische Groningse herenboer en grootvader van Sicco, had een rapport geschreven dat beslissend bleek voor de oprichting.

Het landbouwhuishoudonderwijs werd vanaf 1909 steeds meer geïntegreerd in het reguliere landbouwonderwijs (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

Het landbouwhuishoudonderwijs werd in 1919 opgenomen in de Wet op het Nijverheidsonderwijs. Dit gebeurde via een actie van leraressen bij het verwante 'gewone' huishoudonderwijs, die vergelijkbare opleidingen onder één régime geplaatst wilden zien.²³ Alle andere vormen van agrarisch onderwijs bleven buiten de wet. Als gevolg hiervan ging het landbouwhuishoudonderwijs onder het Ministerie van Onderwijs ressorteren terwijl het agrarisch onderwijs verder onder Landbouw of eigenlijk Economische Zaken viel. In landbouwkringen, in de eerste plaats binnen de standsorganisaties, vond men dat laatste een goede zaak omdat op deze wijze een korte lijn met de praktijk van de landbouw gewaarborgd was. Ook voor de pas vormgegeven landbouwhogeschool vond men dat een groot voordeel.

Een tweede innovatie was de opkomst van lagere landbouwscholen, die vanaf 1921 vorm kregen tussen het lager onderwijs en de middelbare landbouwscholen. Ze waren vierjarig en de cursussen van algemeen vormende en praktijkge-

²² Ibidem, 183.

²³ Het was ook al wel voorgekomen dat landbouwhuishoudonderwijs als een aparte stroom aan huishoudscholen werd onderwezen.

richte vakken namen het eerste jaar 10 uren per week in beslag en in de volgende jaren 5 uren per week. Zo kwamen werkzaamheden op de boerderij niet in het gedrang, ook al omdat er de eerste twee jaar 40 weken en de laatste twee jaar maar 30 weken naar school werd gegaan. De scholen waren een onmiddellijk succes; in 1935 waren er al 61 lagere landbouwscholen en 3 lagere tuinbouwscholen met in totaal 869 leerlingen. In 1946 waren die aantallen 127, 18 en 11.904.²⁴ Ze fungeerden als een soort schakel tussen het lager onderwijs en de winterscholen.

Bij de oprichting van de hierboven genoemde scholen waren ook de standsorganisaties actief. Doordat met name de NCB, de Noordbrabantse Christelijke boerenbond, en de CBTB, de Christelijke Boeren en Tuindersbond, zich hier mee bezighielden, kreeg het aanbod van scholen een verzuild karakter.²⁵ Ook de aan het algemene Koninklijk Nederlands Landbouw Comité (KNLC) gelieerde scholen hadden overigens vaak een algemeen christelijk karakter.

Veranderingen na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog bleef het uit drie verdiepingen bestaande gebouw van het agrarisch onderwijs voorlopig intact. Maar binnen werden ingrijpende verbouwingen uitgevoerd. De landbouwhogeschool in Wageningen werd steeds duidelijker de top van het agrarisch onderwijs die enerzijds de resultaten van fundamenteel en toegepast onderzoek dat binnen de instelling werd verricht uitdroeg en anderzijds interacteerde met de maatschappelijke veranderingen die plaatsvonden. Dit leidde tot nieuwe agronomische studierichtingen maar ook tot de incorporatie van een set maatschappijwetenschappen als economie, sociologie, recht, geschiedenis, huishoudstudies, onderwijskunde die zich specifiek op de agrarische sector richtten. Binnen het bestek van dit artikel kan hier niet verder op worden ingegaan, maar in het gedenkboek van de universiteit uit 1993 wordt dit uitvoerig uit de doeken gedaan.²⁶

Doorstroming vanuit de landbouwwinterscholen naar Wageningen vond niet plaats, daarvoor waren de winterscholen te zeer op de praktijk gericht en was eigenlijk hun niveau ook te laag. Dat lag anders met de middelbare land- en tuinbouwscholen. Naast de door het Rijk opgezette scholen in Groningen en Deventer (1912), de zuivelschool in Bolsward (1904), de tuinbouwschool in Utrecht (1948) en de school voor tuin- en landschapsinrichting in Boskoop (1951)²⁷, richtten ook de landelijke koepels van de standsorganisaties eigen scho-

²⁴ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 244.

²⁵ Margreet van der Burg, Ton Duffhues, *Laat ze maar leren. Een eeuw onderwijs van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond* (Tilburg 1998); Rolf van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001) 127-134 en 165-170.

²⁶ Zie noot 20.

²⁷ Deze school was in 1898 gestart als een landbouwwinterschool, kreeg in 1937 een éénjarige vervolgcursus voor tuinaanleg en werd in 1942 hogere opleiding voor tuinarchitectuur H.O.T.A.

len op. Het KNLC deed dit in 1941 in Dordrecht, de KNBTB in Roermond (1947) en Den Bosch (1948 gestart als zuivelschool) en de CBTB in 1957 in Ede welke instelling vrijwel meteen naar Dronten werd verplaatst. Daarnaast kwam er een bijzondere (protestants christelijke) middelbare landbouwschool in Leeuwarden in 1955 en tenslotte was er de middelbare bosbouw en cultuurtechnische school (1953) die in 1904 min of meer voortkwam uit de cursus van de Heidemij en die later van Arnhem naar Velp werd verplaatst, waar in 1974 het landgoed Larenstein werd betrokken.

In 1958 werd het verschillende karakter van beide soorten scholen in de wet vastgelegd. De winterscholen werden middelbare land- en tuinbouwscholen en de bestaande middelbare land- en tuinbouwscholen werden voortaan aangeduid als hogere land- en tuinbouwscholen. Net als bij het technisch onderwijs was er nu dus sprake van een gebouw van vier verdiepingen. Er was een behoorlijke doorstroming van de hogere landbouwscholen naar de Landbouwuniversiteit. In 1965 ging 40 procent van de afgestudeerden van de hogere landbouwscholen door naar Wageningen en de diergeneeskundige faculteit in Utrecht.²⁸ Deze laatste was de opvolger van de veterinaire school.

De meest ingrijpende veranderingen vonden echter plaats bij het lager onderwijs. Hier vond de overgang plaats van een soort leerlingenstelsel, dat enkele uren per week in beslag nam naar een school waar de eerste twee jaar een volledige schoolweek werd gedraaid en de laatste twee jaar gedurende 30 weken respectievelijk vier en drie dagen onderwijs werd gevolgd. Dit curriculum werd in 1959 ingevoerd op grond van experimenten die sinds 1950 hadden plaatsgevonden. Hoewel er ruime aandacht voor praktijkvakken was, werd meer dan de helft van de onderwijstijd toch aan algemene kennisvorming besteed. Een aantal leerlingen en/of hun ouders vonden dat maar tijdverspilling. Dit bevorderde de opkomst van de zogenoemde praktijkscholen die voor een groot aantal specialisaties werden opgezet, zoals landbouwmechanisatie, bosbouw, dierveredeling en champignonteelt. Daar werd kennisgemaakt met het echte agrarische werk. Ze werden aanvankelijk vanuit een werkring bezocht als een soort bijscholing, maar werden later – toen de leerplichtleeftijd omhoog ging – volwaardige opleidingen. Bovendien werd in 1964 het leerlingwezen opgezet, dat helemaal op de praktijk was gericht.²⁹ Daarnaast was er nog een woud aan cursorisch onderwijs, ook op middelbaar niveau en op universitair niveau, zoals bij de Groningse Vereniging voor Hooger Landbouwonderwijs.

Het landbouwhuishoudonderwijs, zoals gezegd ondergebracht bij het Ministerie van Onderwijs, was aanvankelijk een vrij onoverzichtelijk conglomeraat van scholen (8 in 1930) en cursussen waaraan in 1930 zo'n 6600 meisjes deelnamen. Dit aantal onderging aanvankelijk nauwelijks uitbreiding, in 1948 waren

²⁸ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 229.

²⁹ A.Ph. de Vries, *Een eeuw agrarisch leerlingwezen* (Wageningen 1989).

het er nog 6600. Maar toen begon een sterke groei. In 1960 waren er al bijna 25.000 leerlingen. Goudswaard en ook Van der Burg en Duffhues schrijven dit succes toe aan de omstandigheid dat dit landbouwhuishoudonderwijs goed inspeelde op de maatschappelijke veranderingen die in Nederland plaatsvonden. De toenemende industrialisatie en verstedelijking maakten het steeds onwaarschijnlijker dat de landbouw ook een nieuwe generatie volledig zou kunnen opnemen. Het landbouwhuishoudonderwijs bood daarom opleidingen voor een breed scala aan verzorgende beroepen, met name buiten de agrarische sector, zoals kinderverzorgster, kokkin, inrichtingsassistente. Bovendien waren er de zogenoemde 'primaire opleidingen', een soort schakelklassen, die meisjes die van de lagere school kwamen de mogelijkheid gaven zich vanuit een algemeen curriculum te oriënteren op voortgezette opleidingen.³⁰ Opvallend is de sterke invloed van de confessionele boerenbonden op deze vorm van onderwijs. Dit hing samen met hun opvatting dat via de vrouwen hele gezinnen beïnvloed konden worden.

De Hogere Landbouwschool in Groningen vlak voor de afbraak in 1986 (Foto: Pim Kooij)

Het agrarisch onderwijs binnen de Mammoetwet

De wet op het voortgezet onderwijs, wegens zijn grote ingreep in de bestaande situatie de Mammoetwet genoemd, werd aangenomen in 1963 en in

³⁰ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 278, Van der Burg en Duffhues, *Laat ze maar leren*, 56-59.

1968 was het hele onderwijs volgens de richtlijnen van deze wet georganiseerd. Dat gold ook voor het agrarisch onderwijs. Het werd ondergebracht bij het nieuwe beroepsonderwijs. De lagere agrarische scholen gingen deel uitmaken van het lbo, het lager beroepsonderwijs, het middelbaar agrarisch onderwijs kwam bij het mbo en het hoger agrarisch onderwijs bij het hbo, het hoger beroeps onderwijs.

Formeel kwam daarmee aan de aparte status van het agrarisch onderwijs een einde, omdat het lager en middelbaar onderwijs, dat tot dan toe niet wettelijk geregeld was, ook onder de Mammoetwet werd gebracht. Maar van een samensmelting was geen sprake. De commissie Geuze, zo genoemd naar haar voorzitter M.A. Geuze, die de wet op het voortgezet onderwijs ook op het agrarisch onderwijs moest toepassen, was er op uit het eigen karakter van dit soort onderwijs te continueren.³¹ Dit ondanks het feit dat in de discussie over de Mammoetwet geregeld naar voren was gekomen dat op alle niveaus van een echte samensmelting sprake zou kunnen zijn. Zo zouden lagere agrarische scholen kunnen smelten met voormalige ambachtsscholen tot brede scholen voor lbo. Middelbare agrarische scholen zouden kunnen opgaan in het mbo en agrarische hogescholen in brede hbo instellingen. Toch is dat maar zeer ten dele gebeurd. Allereerst kwam dat natuurlijk omdat het groene onderwijs onder het Ministerie van LNV bleef ressorteren en een eigen inspectie hield. Bovendien waren veel scholen min of meer eigendom van de standsorganisaties en die gaven die zeggenschap niet graag uit handen

En verder was van belang dat de verschillende vormen van agrarisch onderwijs duidelijk in elkaars verlengde werden geprojecteerd. Zo kwam er bij de meeste hogere landbouwscholen een schakelklas waar leerlingen uit het middelbaar onderwijs hun deficiënties konden wegwerken. En een derde reden waarom het agrarisch onderwijs een aparte stroom bleef was dat er, wellicht meer dan bij het gewone nijverheidsonderwijs, een positievere visie was op praktijkonderwijs.

Over dit praktijkonderwijs liepen de discussies in de vakbladen overigens hoog op. Aanleiding was de terugloop in leerlingenaantal van de lagere agrarische scholen. De minister van LNV constateerde al in 1966 dat dit gedurende de voorgaande 5 jaar was gedaald van ongeveer 21.000 tot ongeveer 15.000. Dat was zo'n 3,5 procent van het cohort jongens dat de lagere school verliet.³² Hij schreef deze daling toe aan het teruglopen van het aandeel van de agrarische sector in de beroepsbevolking.

Een eerste gevolg van deze ontwikkeling was dat scholen beneden de kriti-

³¹ J.H.M. Nas, 'Het landbouwonderwijs en de Mammoetwet', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 4^e jaargang nr. 1, september 1961, 38 e.v.

³² 'Rede uitgesproken door Zijne Excellentie de Minister van Landbouw en Visserij, bij gelegenheid van de opening van de nieuwe R.M.L.S. te Gouda', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 8^e jaargang (1965/66) 195 e.v..

sche grens kwamen en fuseerden met andere scholen. Maar er werd ook naar inhoudelijke remedies gezocht. Zo was er een groep die wilde inzetten op de algemeen vormende vakken en er dus een wat meer theoretische opleiding van wilde maken, gepositioneerd in de buurt van de middenschool die op dat moment vaak als een wenkend perspectief werd gezien. Anderen wilden ook die algemene vorming wel maar daarnaast vooral scholing in een richting die breder was dan de landbouw alleen en die het hele scala van groen en voeding omvatte. Dus voor functies in de levensmiddelenindustrie, aan- en verkoopcoöperaties, bij de plantsoendienst, op het terrein van de bloemsierkunst, bij aanleg en onderhoud van tuinen, de voorlichtingsdienst etcetera.³³ Dit soort scholen zou ook in een stedelijke omgeving kunnen functioneren. Dat zag men ook bij de NCB in, die inmiddels lagere agrarische scholen had gesticht in Eindhoven, Nijmegen, Tilburg en Breda.

Bij het middelbaar agrarisch onderwijs was er in dezelfde vijf jaar juist een stijging van het aantal leerlingen van 5.000 naar 7.000. Dit werd door de minister toegeschreven aan de omstandigheid dat de blijvers in de landbouw zo goed mogelijk geëquipeerd wilden zijn om een bedrijf te leiden. Opvallend is dat in dit verband niet op de verbreding van het onderwijs werd ingegaan, terwijl die toch ook binnen het middelbaar agrarisch onderwijs plaatsvond.

De oprichting van agrarische scholengemeenschappen

Een belangrijke mogelijkheid om de soevereiniteit in eigen kring te behouden, was de vorming van scholengemeenschappen. De standsorganisaties konden dit soms binnen hun eigen organisatie regelen door lagere en middelbare scholen samen te voegen. Soms ook werd er een combinatie van een hogere en een middelbare school gemaakt. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Utrecht in 1964 waar een Rijks Agrarische scholengemeenschap werd gevormd bestaande uit een Rijks Hogere Tuinbouwschool, een Rijks Middelbare Landbouwschool en een nieuw op te richten Rijks Middelbare Tuinbouwschool. In Dordrecht organiseerde het KNLC zelfs een drietrapschool, met lager, middelbaar en hoger agrarisch onderwijs. Voor één van de grootste scholenbezitters, de NCB die in 1971 25 lagere land- en tuinbouwscholen had, 4 middelbare landbouwscholen, 10 vakscholen en 36 huishoudscholen lag deze oplossing aanvankelijk niet zo voor de hand. De directeur van het schoolbestuur van de NCB, G.H.J. Blom, voorzag dat deze scholen alle zouden gaan vissen in dezelfde vijver van 12-16 jarigen en bepleitte het opgaan van de lagere scholen en ook de huishoudscholen in brede scholengemeenschappen.³⁴ De middelbare scholen wilde hij samensmelten tot een instituut waar men overigens pas op 16 jarige leeftijd binnen mocht, na

³³ Chr. Van Nuland, 'Gedachten over het lager land- en tuinbouwonderwijs', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderrwijs* 9^e jaargang (1967) 125 e.v.

³⁴ *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderrwijs* 13(1971) 29-36.

het lager agrarisch onderwijs doorlopen te hebben, zodat er de facto toch sprake was van een verticale programmering. Voor zo'n uit middelbare agrarische scholen bestaand instituut werd al in 1973 de naam Agrarisch Onderwijs Centrum gebruikt. In tegenstelling tot Blom wilden sommigen dat ook lagere agrarische scholen er deel van zouden kunnen uitmaken, niet als vooropleiding maar als zelfstandige eenheid.³⁵

De koepelorganisatie Katholieke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond (KNBTB) vervulde een voorbeeldfunctie met de vorming van een agrarisch instituut dat voornamelijk uit hoger onderwijs bestond. Daartoe werd in 1962 in Den Bosch een combinatie van drie hogere agrarische scholen gevormd. Naast de R.K. Hogere landbouwschool, de R.K. Hogere school voor levensmiddelen-technologie (voorheen zuivelschool), kwam er een R.K. Hogere tuinbouwschool. Deze scholen hadden een gezamenlijk eerste leerjaar en werden in 1968 ondergebracht in één gebouw. De opleiding in Roermond werd afgebouwd en in 1967 gesloten.

De CBTB kwam in een moeilijke spagaat terecht. Als christelijke organisatie wilde zij in de eerste plaats het christelijk onderwijs behouden maar als bijna net zo belangrijke doelstelling zag zij de handhaving van het agrarisch onderwijs en de regelmatige spreiding daarvan over het platteland. Een aanvankelijke terugloop van het aantal leerlingen in het lager agrarisch onderwijs, terwijl sinds 1982 de kabinetten Lubbers met grote bezuinigingsrondes kwamen, maakte de verwezenlijking van beide doelstellingen tegelijk problematisch. Er moest gekozen worden tussen groen of christelijk.³⁶ In de meeste gevallen werd het christelijk, doordat lagere agrarische scholen fuseerden met voormalige ambachtsscholen in het kader van het lno, het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs. Lagere agrarische scholen gingen ook als voortraject dienen van christelijke mavo's.

Flankerend aan deze concentratieprocessen speelde zich een discussie af over de verbrede school. Dit hing weer samen met de omstandigheid dat het lager beroeps onderwijs in 1973 vierjarig werd, waarbij de reeds bestaande brugklas werd verlengd tot een tweejarige brugperiode, met veel algemeen vormende vakken. In het *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs*, dat al sinds 1958 verscheen en dat wel enigszins werd aangestuurd vanuit het Ministerie van Landbouw³⁷, ontstond vanaf 1973 een uitgebreide discussie over de zogenoemde 'veralgemening'. Volgens W.J. Gerstel, op dat moment hoofd van de afdeling

³⁵ *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 15(1973) 113.

³⁶ De passages over het CBTB onderwijs zijn grotendeels gebaseerd op Van der Woude, *Op goede gronden*, hoofdstuk 11.

³⁷ Het blad had lange tijd maar één redacteur annex secretaris die het blad, dat vrijwel maandelijks verscheen, grotendeels volschreef. De eerste waren in dienst van het Ministerie. Sinds 1982 waren de opeenvolgende redacteurs werkzaam in het agrarisch onderwijs. Ze werden door het Ministerie goed en permanent geïnformeerd, terwijl het Ministerie ook het exploitatietekort dekte. Overigens diende het niet klakkeloos als spreekbuis van het ministerie. Er was ruimte voor discussie en dissidente geluiden. Rond de eeuwwisseling nam ook het aantal redacteurs toe. Voor het onderhavige onderzoek was het blad een uitermate belangrijke bron.

landbouwonderwijs van het Katholiek Pedagogisch Centrum in Den Bosch, werd hiermee de invoering van het vak Algemene Technieken bedoeld, een gecombineerde oefening van motorische, cognitieve en affectieve vaardigheden die steeds hun wortels hebben in één van de vijf vormen van het lager beroeps- onderwijs maar die van belang zijn voor alle vijf. Zo kan vanuit het lager agrarisch onderwijs de opdracht geformuleerd worden om een stuk grond in te richten, waarbij rekening gehouden wordt met kosten, gewenste opbrengsten en technische eisen.³⁸

Een aantal onderwijzers zag deze veralgemening vooral als een coup van pedagogen die er op uit waren het lbo de middenschool in te loodsen, die in 1975 met de Contourennota van onderwijsminister Van Kemenade duidelijk vorm had gekregen.³⁹ Dit zou ten koste gaan van het praktijkonderwijs. Van pedagogische zijde werd daar tegenin gebracht dat de veralgemening juist inspeelde op de veranderingen binnen de agrarische sector omdat het probeert 'een leerplan te ontwikkelen waarin alle registers (hoofd, hart, zintuigen) worden opengetrokken en de leerlingen in staat worden gesteld een werkkring te vinden in de verschillende bedrijfstypen binnen de agrarische sector'.⁴⁰ De voorstanders van het praktijkonderwijs deden dit af als softe taal.

Maar aan het eind van de jaren 70 van de vorige eeuw, werden de weinige overgebleven 'productiescholen', kleine op de praktijk gerichte agrarische scholen, wat meewarig bekeken en werd gewezen op het succes van de lagere agrarische scholen die in een horizontaal (brede lbo) verband waren ondergebracht of in een verticaal verband (samen met middelbare agrarische scholen). Dit succes was inderdaad niet gering. De terugloop aan het begin van het decennium was volledig tot staan gekomen en tussen 1972 en 1978 was het leerlingental gegroeid van 12.707 tot 25.984.⁴¹ Door de voorstanders van verbreding werd dit natuurlijk uitgelegd als een goedkeuring voor het model waarin voorwaarden werden geschapen voor een brede beroepskeuze. Maar ook de keuze van veel ouders voor kleine groene scholen speelde hierbij mee.

In 1986 waren er 101 scholen voor lager agrarisch onderwijs – de naam landbouwonderwijs werd niet meer gebruikt – die in een categoriaal groen kader opereerden. 29 scholen maakten deel uit van een brede scholengemeenschap. In dat laatste geval zat de schoolleiding met het probleem dat deze scholen onder het Ministerie van LNV vielen en de rest onder het Ministerie van Onderwijs. Dat gaf allerlei problemen bij het samenstellen van de lessentabellen en leraars-

³⁸ W.J. Gerstel, 'Algemene technieken', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 16 (1974) 133-135.

³⁹ G.L. v.d. Weide, 'De ware aap uit de mouw', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 17(1975) 53-58.

⁴⁰ D. v.d. Lagemaat, '100 jaar veralgemening bij het Lager Agrarisch Onderwijs', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 18(1976) 64-66.

⁴¹ A. Leeuwis, 'Enkele overpeinzingen over het landbouwonderwijs', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 21(1979) 20-23.

lesuren omdat beide ministeries verschillende normen hanteerden.⁴²

Deze problemen hebben ongetwijfeld bijgedragen tot een verdere stroomlijning van het onderwijs in grotere eenheden, maar belangrijker in dit verband was toch de basisvorming. De vormgeving daarvan startte in 1986 met de verschijning van een door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid geschreven rapport.⁴³ Vanuit de motivering dat de meeste leerlingen die de basisschool verlieten nog niet in staat waren een beargumenteerde keuze voor een vervolgopleiding te doen, bepleitte dit rapport een algemene vorming van drie jaar waarna een keuze voor specifiek onderwijs gemaakt kon worden. Uiteindelijk kwam er een basisvorming op twee niveaus waarbij het ene een voortraject vormde voor het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs en het tweede, al snel voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) genoemd, opleidde voor het beroepsonderwijs.

Op dat moment werden de brede scholengemeenschappen met een groen tintje steeds minder een optie voor de Directie Onderwijs van het Ministerie van LNV. Daar bestond toch de wens dat ook binnen de basisvorming de band met de praktijk van de landbouw in brede zin zou blijven bestaan. De beste garantie daarvoor werd geboden door Agrarische Onderwijs Centra (AOC) combinaties van lagere en middelbare agrarische scholen waar de basisvorming kon uitmonden in middelbaar agrarisch beroepsonderwijs. Ondanks onderwijskundige bezwaren ging de Minister van onderwijs akkoord met deze constructie.⁴⁴

Door het ministerie werd een coördinatiecommissie aangesteld, onder leiding van ir. A.G.D.M. Vercauteren om het proces te begeleiden. De basisvorming werd bij de wet aangenomen in 1990 en moest vanaf 1993 geëffectueerd worden. Tussen die jaren ontstond er een drukke vrijage en huwelijksmarkt bij de lagere en middelbare agrarische scholen. Bestaande combinaties werden uitgebreid. Sommige scholen gingen vreemd door over te lopen naar een andere combinatie die soms ook een andere levensovertuiging uitstraalde. En sommige scholen probeerden zo lang mogelijk op eigen benen te blijven staan. De emoties liepen soms hoog op, ook al omdat de standsorganisaties hun directe zeggenschap over de meeste scholen moesten inleveren.

Uiteindelijk ontstonden 21 AOC's. Ze moesten voor het lager agrarisch onderwijs gedeelte minimaal 120 leerlingen omvatten en voor het middelbaar 400 leerlingen. Er gingen 48 middelbare en 71 lagere agrarische scholen op in deze AOC's, met in totaal ongeveer 32.000 leerlingen. Ze hadden 29 middelbare nevenvestigingen en 51 lagere nevenvestigingen, die voor het overgrote deel uit voorheen aparte scholen bestonden. 43 lagere scholen bleven buiten deze oplei-

⁴² Pieter Boetzkes, 'Scholengemeenschappen met agrarische afdeling', *Land- en tuinbouwonderwijs* 28 (1986) 12-18.

⁴³ Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid, *Basisvorming in het onderwijs* ('s-Gravenhage 1986).

⁴⁴ Hans Hermesen, 'Minister Deetman vindt AOC-model acceptabel', *Land- en tuinbouwonderwijs* 29 (1987) 21.

dingscentra, op één na bleven ze deel uitmaken van brede scholengemeenschappen.⁴⁵ Met name in Limburg verliep de AOC vorming moeilijk omdat de medezeggenschapsraad van de middelbare tuinbouwschool, die uit een brede scholengemeenschap was losgeweekt, dwars lag. Maar om zelfstandig te kunnen blijven was de norm 600 leerlingen en dat werd niet gehaald. Daarnaast dreigde de middelbare school in Horst, ook als nevenvestiging, ten onder te gaan aan de zuigkracht van Roermond en het Noord-Brabantse Helmond.

Terwijl de vorming van AOC's nog in volle gang was, dienden zich in 1992 alweer nieuwe complicaties aan. De eerste was dat de nieuwe minister van Landbouw, P. Bukman, een commissie instelde die na moest gaan of het agrarisch onderwijs niet beter naar het Ministerie van Onderwijs zou kunnen overgaan. De commissie, onder leiding van oud-premier en minister van Landbouw B. Biesheuvel kwam al binnen een jaar met een eindrapport *Schering en inslag*. De voor het landbouwonderwijs belangrijkste conclusie was, dat dit het beste bij Landbouw kon blijven omdat alleen op deze wijze een geïntegreerd sectorbeleid kon plaatsvinden waarin onderzoek, voorlichting en onderwijs optimaal interacteerden. Om deze specifieke situatie te accentueren werden de regionale inspecties voor het landbouwonderwijs geconcentreerd in Utrecht in de Inspectie LOK (Landbouwonderwijs en Kennisprogramma's).

Een tweede probleem vormde de vorming, vanaf 1996, van regionale opleiding centra (ROC), brede onderwijsinstellingen waarin secundair beroepsonderwijs, volwasseneneducatie, vormingswerk en basiseducatie voor allochtonen (NT2, Nederlands als tweede taal) gecombineerd werden. Dit initiatief stond haaks op de categorale AOC's en vandaaruit werden ROC's van meet af als een bedreiging gezien.

Bij al dit fusiegeweld waren de praktijkscholen wat in het nauw gekomen. In 1992 fuseerden de 11 scholen tot drie innovatie en praktijkcentra (IPC's): dierlijke sectoren met drie locaties, plantaardige productie en levensmiddelen-technologie met eveneens drie locaties en IPC groene ruimte in Schaarsbergen. De overige scholen werden gesloten. Dit bleek het begin van een lange lijdensweg waarbij steeds de gedwongen winkelnering van de AOC's en scholengemeenschappen met groen onderwijs – het afnemen van leerlingweken – ter discussie stond. Die bepaalden liever zelf waar ze hun praktijklessen inkopen. De IPC's zouden zich meer met cursussen op de markt moeten richten. Er werd een proces van verzelfstandiging ingezet dat in 2006 zijn beslag kreeg. Inmiddels zijn plant en dier al gefuseerd (2000) en zijn nog enkele scholen gesloten. Maar uiteindelijk lukt het de resterende wel met cursussen als 'omgaan met machines', 'aanleggen van bestrating' en dergelijke het hoofd boven water te houden.

⁴⁵ *Agrarisch Onderwijs* 33 (1991) afl. 5, 11.

Concentratie in het hoger agrarisch onderwijs

Bij de AOC-vorming werden de hogere agrarische scholen niet betrokken. Zij raakten meer op elkaar aangewezen en zochten soms toenadering tot universiteiten en hogescholen. De Directie Landbouwonderwijs was een groot voorstander van categorale schaalvergroting, taakverdeling en concentratie, een adagium dat in de jaren 1980 binnen het gehele wetenschappelijke onderwijs werd uitgedragen. Zij verkoos dit boven regionale samenwerking in brede instituten. Om het proces te bespoedigen werd in 1986 de minimale omvang van agrarische hogescholen gesteld op 600 leerlingen. Een norm die overigens voor alle hbo scholen gold. Daarmee kwam zeker de helft van de 12 agrarische hogescholen in de gevarenzone: de Rijks hogere school voor levensmiddelentechnologie in Bolsward, de vroegere zuivelschool, de Christelijke hogere landbouwschool in Leeuwarden, de 300 leerlingen tellende Hogere tuinbouwschool in Utrecht, de Hogere agrarische school (Has) in Dordrecht met 450 leerlingen, de Rijks hogere school voor tuin- en landschapsarchitectuur in Boskoop (400 leerlingen), en de Hogere bosbouw- en cultuurtechnische school op Larenstein (425 leerlingen). Geen problemen waren er voor het Van Hall Instituut in Groningen (750 leerlingen), de tropische Has in Deventer (850), de christelijke Has in Dronten (700) en de meer dan 1000 leerlingen tellende agrarische hogescholen in Den Bosch.⁴⁶ Te klein was wel de STOVA in Wageningen met 300 leerlingen maar deze ‘Stichting tot Opleiding van Analisten’ was pas in 1983 omgezet in een hogeschool en nog volop in de groei. En daarnaast was er nog de STOAS, de in 1981 opgerichte ‘Stichting tot Ontwikkeling van Agrarische Onderwijskunde en Scholing’, die de agrarische lerarenopleiding ging aansturen en zich ontwikkelde van applicatiecursussen aan sommige hogescholen tot een volwaardige vierjarige opleiding, met locaties in Dronten, Den Bosch en Wageningen.

In Friesland werd het probleem van de kleinschaligheid nog hetzelfde jaar opgelost met een fusie van de scholen in Bolsward en Leeuwarden tot de Agrarische hogeschool Friesland die toen 700 leerlingen telde. Beide locaties bleven aanvankelijk in gebruik.

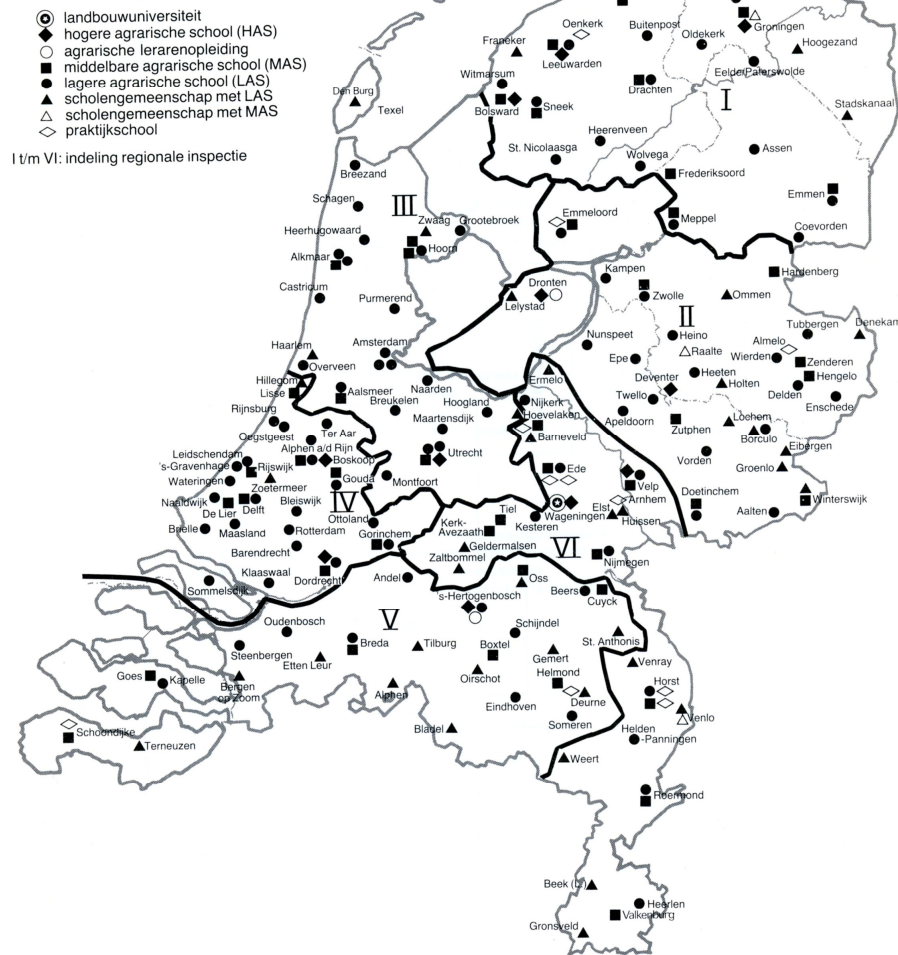
Boskoop en Larenstein bleken ook op elkaar aangewezen en fuseerden na enige omtrekkende bewegingen in 1988. Daar sloten ook de Has in Deventer zich bij aan en de Wageningse Has. Internationale Agrarische Hogeschool Larenstein werd de nieuwe naam. Onderwijs werd ook nog op de oude locaties gegeven. In 1994 werd in Velp op het landgoed Larenstein nieuwbouw geopend. Daar trokken de opleidingen van Boskoop en Wageningen bij in. Deventer bleef, ten gevolge van een sterke lobby nog op de oude locatie.

Wat zwalkend was de Utrechtse hogeschool. Samenwerking met de andere KNLC school in Dordrecht lag voor de hand. Maar daar had men in Dordrecht

⁴⁶ Hans van Nassau, ‘Sectorale samenwerking in het hoger agrarisch onderwijs’, *Land- en tuinbouwonderwijs* 27 (1985) afl.1, 4-6.

niet zoveel zin in. Daar verwachtte men het op eigen kracht wel te kunnen redden met de invoering van de nieuwe studierichting agrarische bedrijfskunde en samenwerking met de lokale hogere technische school. Enkele jaren later, in 1989, toen Utrecht inmiddels een blauwtje had gelopen in Velp en Wageningen werd door het KNLC alsnog tot een fusie met Dordrecht besloten. De fusieschool werd verplaatst naar Delft waar zij eerst ging samenwerken met de Hogere Technische Hogeschool in Rijswijk en toen dat spaak liep, begin 2000 fuseerde met de op diverse plaatsen in Holland opererende algemene Ichthus Hogere

AGRARISCHE SCHOLEN IN NEDERLAND

Agrarische scholen in Nederland in 1986 (Bron: Landbouwonderwijs in beeld 1985-1986)

school, die twee jaar later met een drietal andere hogescholen de mega hogeschool InHolland vormde. Door op deze wijze te ‘verdwijnen’ werd Delft een buitenbeentje onder de hogere agrarische opleidingen, waarbij het voordeel van additionele opleidingen in de buurt werd getemperd door een geringe zichtbaarheid.

Het Van Hall Instituut in Groningen zocht het aanvankelijk niet in concentratie maar in taakverdeling. Het zette de uiterst populaire richting milieukunde op waarbij werd samengewerkt met de technische afdeling van de Groningse Hanze Hogeschool en de Groningse universiteit. Ook het betrekken van een nieuw gebouw in 1987, omdat het oude plaats moest maken voor het hoofdkantoor van de PTT, zorgde voor een extra toeloop. Toen werd de school echter geconfronteerd met een koehandel tussen de Friese en Groningse Commissaris van de Koningin, het zogenoemde herenaccord. Als compensatie voor de concentratie van een noordelijk orkest en conservatoriumactiviteiten in Groningen, kreeg Leeuwarden in 1991 het Van Hall instituut, dat moest fuseren met de Agrarische hogeschool Friesland. In 1996 werd Van Hall, ondanks hevig tegenstribbelen van een deel van het personeel, ook daadwerkelijk naar Leeuwarden verplaatst. Ondanks concentratie in aantrekkelijke nieuwbouw, waar ook de levensmiddelen technologie uit Bolsward introk, betekende deze fusie een substantiële terugloop van het aantal leerlingen.

Al sinds het begin van de jaren 1990 werd er ook wel gepraat over een samengaan van de toenmalige Landbouwniversiteit in Wageningen en agrarische hogescholen. Motieven waren onder meer dat de universiteit ‘vermaatschappelijkte’, terwijl de hogescholen meer behoefte kregen aan een wetenschappelijke insteek.⁴⁷ Bovendien zag het er naar uit dat in de toekomst aan beide instellingen bachelor en master opleidingen gesitueerd zou worden, waarbij doorstroming mogelijk moest zijn. Pas tien jaar later zou dit geëffectueerd worden, maar slechts ten dele en langs een omweg. Larenstein vormde, na een mislukte vrijage in 1997 met de Christelijke agrarische hogeschool in Dronten op 1 januari 2000 een holding met het Van Hall Instituut. Een officiële fusie vond plaats in 2003. Een jaar later trad Van Hall-Larenstein, dat inmiddels 4400 studenten telde, toe tot Wageningen Universiteit. Daarmee verdubbelde het aantal studenten aan deze instelling ongeveer. De opleidingen in Larenstein en Deventer werden in 2006 naar Wageningen overgebracht en kregen, zodra het nieuwe Forum gebouw klaar was, daar een plaats.

Hogeschool Dronten volgde uiteindelijk een andere strategie. Hier werd aansluiting gezocht bij een grote AOC, het Groenhorst College, waarmee in 2004 de Aeres-groep werd gevormd, met een bestuurscentrum in Ede. Daar sloot zich ook de STOAS hogeschool bij aan. Die werd daarbij losgemaakt uit de STOAS-

⁴⁷ *Landbouwniversiteit en Agrarische Hogescholen – samen uit samen thuis?* (Wageningen 1993).

holding waar sinds 1992 ook een kleine onderzoekspoot in zat en een afdeling voor dienstverlening. Deze waren opgericht omdat de subsidies terugliepen en het nodig was om geld uit de markt te halen om de lerarenopleiding overeind te houden. Op het hoogtepunt waren er meer dan 500 werknemers. Er vond leer-middelenontwikkeling plaats, ICT activiteiten en er werd onder andere belangrijk onderzoek gedaan naar de loopbaan van afgestudeerden van het agrarisch onderwijs.⁴⁸ Maar die combinatie werd uiteindelijk toch wat problematisch omdat private en publieke middelen te veel door elkaar gingen lopen.⁴⁹ In Dronten werd duidelijk ingezet op de vorming van een kenniscentrum. Die centra komen hierna aan de orde.

In Den Bosch was in 1997 de naam van de agrarische hogeschool veranderd in HAS Den Bosch, waarbij HAS geen afkorting inhield want het college van bestuur wilde af van de term agrarisch omdat het te eenzijdig naar de traditionele landbouw verwees, terwijl er ook opleidingen als bedrijfskunde, milieutechnologie, levensmiddelentechnologie waren en er binnen de oude opleidingen steeds meer aandacht kwam voor plattelandsbeleid en natuurbeheer. In dat jaar kwam er een nieuwe behuizing waar ook STOAS onderdak vond. Toen STOAS opging in de Aeres-groep, bleef de locatie in Den Bosch gehandhaafd naast die in Dronten. Met HAS Den Bosch werd een strategische alliantie gesloten.

In een spraakmakend rapport uit 1996 van de Rotterdamse ex-minister, burgemeester en hoogleraar Bram Peper, die door het Ministerie van LNV was gevraagd advies uit te brengen over de toekomstige koers van het hoger en universitair agrarisch onderwijs, werd voorgesteld alle agrarische hogescholen samen te voegen tot één landelijke HAO-Nederland. Zover is het anno 2008 dus nog niet gekomen. Van de 12 hogescholen zijn er nog vier over, die zijn verankerd in respectievelijk een universiteit, een brede hogeschool, een alliantie met een AOC, terwijl HAS Den Bosch domicilie heeft gekozen op een onderwijsboulevard waar meer hoger beroepsonderwijs is gevestigd, alsmede een mbo school van Helicon opleidingen en de AOC die Oost-Brabant en een deel van Gelderland bestrijkt.⁵⁰

Nieuwe ronde, nieuwe kansen

‘En toen waren er nog achttien...’ kopte *Agrarisch Onderwijs*, zoals het blad *Land- en tuinbouwend onderwijs* inmiddels was gaan heten, in december 1995. Daarmee werd gewezen op de fusies van de AOC’s Flevoland College en Groenhorst College. Het Flevoland College zat met 885 leerlingen ruim onder de nieuwe

⁴⁸ M.C.Gimbrère en H.R.M.Smolders, *De arbeidsmarkt van het HAO, meting 1995* (Wageningen 1997).

⁴⁹ De onderzoeksactiviteiten werden trouwens in 2007 stopgezet omdat acquisitie steeds moeilijker werd.

⁵⁰ In de tuin van HAS Den Bosch zal nieuwbouw plaatsvinden voor een tweede groene mbo school die vanuit Boxtel naar Den Bosch zal worden verplaatst.

opheffingsnorm. Probleem was wel dat de beoogde partner de enige protestants-christelijke AOC was. Dit werd opgelost door er een school op algemeen christelijke grondslag van te maken. Een soort CDA-school dus. Er ontstond zo een mammoetschool met zo'n 3000 leerlingen – 500 vbo, 1600 mbo en 900 in het leerlingwezen – met negen locaties in de provincies Utrecht, Gelderland en Flevoland en een hoofdvestiging in Barneveld.

Dit was al de derde AOC fusie. In 1994 was al het Clusius College gevormd uit de AOC's Alkmaar en Hoorn die in totaal tien scholen omvatten, terwijl vrijwel tegelijkertijd het Elema College uit Emmen/Assen/Paterswolde samenging met AOC Frederiksoord, Meppel, Wolvega in het Terra College met 2900 cursisten. Drie jaar later zou dit Terra College alweer fuseren met AOC Noord in Groningen die onder meer in het voormalige gebouw van het Van Hall Instituut zat.

Een belangrijke impuls voor deze nieuwe fusieronde, vormde de al genoemde instelling van ROC's, die begin 1998 afgerond moest zijn. Om het tegen deze grote een hele provincie bestrijkende scholengemeenschappen op te kunnen nemen, leek een substantiële kritische massa noodzakelijk. Bovendien was in de nieuwe wet 'Educatie en beroepsonderwijs' (WEB), die de komst van ROC's omkaderde, de opheffingsnorm in het beroepsonderwijs opgetrokken tot 1200 leerlingen. De AOC's werden niet gedwongen om in deze ROC's op te gaan, maar tijdens het kamerdebat over de WEB werd door diverse sprekers gesuggereerd dat het op termijn wel zou moeten gebeuren.

Zover is het echter niet gekomen al is er in een enkel geval wel gefuseerd. Dat gebeurde in 2002 toen AOC West-Brabant samenging met ROC West-Brabant. Op bestuurlijk niveau althans, want een totale fusie was voor de onder verschillende ministeries vallende instellingen moeilijk te realiseren. Deze combinatie was helemaal in lijn met het advies van de Stuurgroep Evaluatie WEB, die een nauwe samenwerking van AOC's met ROC's bepleitte.⁵¹ De lagere opleidingen, sinds de invoering van de basisvorming voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) genoemd, zaten daarbij in de weg en zouden afgesplitst moeten worden in de richting van scholengemeenschappen voor voortgezet onderwijs.

Bij de AOC-vorming waren al een aantal agrarische scholen naar deze scholengemeenschappen vertrokken, zodat in 1998 er 39 van die gemeenschappen waren met een groene afdeling. Ze boden niet echt een wenkend perspectief. De meeste waren zeer klein en de bekostiging verliep, anders dan bij AOC's die een *lump sum* van LNV kregen, via gemeenten die vaak geen oog hadden voor de specifieke vereisten van groen onderwijs. Zo waren er meestal geen regelingen met de praktijkscholen. Ook de omstandigheid dat eerst twee jaar een algemeen programma gevolgd werd en dat pas daarna de groene variant binnen

⁵¹ Pieter Boetzkes, 'Stuurgroep houdt vast aan opsplitsing aoc's', *Vakblad groen onderwijs* 43 (2001) afl. 12, 8-10.

beeld kwam, maakte dit groene onderwijs wat marginaal. Die basisvorming was er op de AOC's ook wel, maar door het specifieke karakter van die scholen, had et onderwijs van meet af aan een groen randje.⁵²

Het moet zo rond de eeuwwisseling voor schoolbesturen extreem moeilijk zijn geweest om een koers uit te zetten. Voortdurend kwamen impulsen uit de politiek die voor commotie zorgden en tot actie aanzetten. Naast de zaken die hier genoemd zijn, speelde ook nog dat bij iedere kabinetsformatie het voortbestaan van het Ministerie van LNV ter discussie werd gesteld. Daar kwam nog bij dat de woordvoerders in de Tweede Kamer van de PvdA en D66 als hun mening ventileerden dat de AOC's beter overgeheveld konden worden naar het Ministerie van Onderwijs. En de mening van de opeenvolgende landbouwministers over deze zaak verschilde ook steeds. Zo leek het er op dat minister Brinkhorst weinig problemen met deze herpositionering zou hebben. Een indicatie hiervan was ook dat na een lange discussie in 2003 werd besloten dat de inspectie LOK zou opgaan in de algemene onderwijsinspectie die onder het Ministerie van OCW ressorteerde.

Ondanks, of wellicht dank zij, deze commotie gingen de fusies van AOC's gewoon door. In 1998 waren er nog maar 14 over en in datzelfde jaar kondigden vier AOC's in west Nederland aan dat ze op termijn zouden samensmelten tot één AOC met 30 locaties. Het betrof het Florens college, de Groene Delta, het Groen College en Midden-Nederland. Maar inmiddels had zich de volgende gekmaker al weer aangediend: de gemengde leerweg.

De gemengde leerweg, kwalificaties en competenties

De gemengde leerweg was een innovatie waarmee staatssecretaris van Onderwijs, Tineke Netelenbos, wilde worden bijgezet in het Pantheon der onderwijsvernieuwing. Zij ontleende deze aan een rapport *Recht doen aan verscheidenheid*, van de commissie Van Veen uit 1995 dat de instelling, volgend op twee jaar basisvorming, van vier leerwegen bepleitte: een theoretische die opleidde voor mbo en havo, een (kader)beroepsgerichte die leidde naar lange opleidingen in het secundair beroepsonderwijs, een gemengde met een combinatie van algemene en beroepsgerichte vakken en een arbeidsmarktgerichte (basisberoepsgericht). Deze laatste was bedoeld voor de kleine groep die na deze leerweg niet meer verder naar school zou gaan. Om deze leerwegen mogelijk te maken was het noodzakelijk dat vbo scholen, waar het onderwijs tot dan toe op A, B, en C niveau werd gegeven, fuseerden met scholen voor middelbaar algemeen vormend onderwijs (mavo) die een C en een D niveau kenden.

Voor de AOC's was met name de gemengde leerweg een uitdaging, omdat die in principe een groot aantal vervolgmogelijkheden had, die men met het

⁵² Pieter Boetzkes, 'Dit probleem is nooit voor 100 procent op te lossen', *Vakblad groen onderwijs* 40 (1998) afl. 17, 18-20.

mbo voor een deel zelf in huis had. Volgens het rapport zou deze gemengde leerweg worden toegekend aan scholengemeenschappen die zowel een vbo – voorbereidend beroepsonderwijs zoals het lbo inmiddels genoemd werd – als een mavo school omvatten. Bovendien moesten de AOC's zorgen voor compensatie van de terugloop van leerlingen, omdat de individuele opleidingen zouden worden opgeheven en vervangen door wat een 'hulpstructuur' genoemd werd.

Dus begon een aantal AOC's voortvarend gesprekken met mavo scholen. Maar de staatssecretaris had liever dat de beweging de andere kant op ging, in de richting van brede scholengemeenschappen.⁵³ Dat leidde tot mistgordijnen, verzoeken om duidelijkheid en kamervragen die niet veel meer opheldering opleverden dan dat bij fusie met een perifere mavo wel een gemengde leerweg zou worden binnengehaald. De wet werd van kracht in 1998 terwijl het leerwegonderwijs startte in 2001. Maar toen had lang nog niet iedere AOC de zaak op orde. In 2006 waren er nog zeven vmbo scholen – de m was er inmiddels bijgekomen om aan te geven dat het om voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs ging – die geen gemengde leerweg hadden, omdat andere scholen niet wilden dat deze op de betreffende AOC locatie aangeboden werden. Soms werd dat opgelost door de leerlingen voor een aantal lessen per bus naar een nevenvestiging te vervoeren waar dat probleem niet gold.⁵⁴ Met de 'hulpstructuur' ging het wat gemakkelijker. De afdelingen voor individueel beroepsonderwijs werden zonder veel problemen omgezet in afdelingen voor leerwegondersteunend onderwijs, waarvoor alsnog de bestaande bekostigingsstructuur werd gehandhaafd.

De leerwegen vormden een voortraject voor de kwalificatiestructuur die vanaf 1992 in het mbo was ingevoerd. Er werd daar sindsdien gewerkt met eindtermen die op hun beurt vertaald werden in deel- en eindkwalificaties die werden gemarkeerd door certificaten en diploma's. De inhoud van die door de overheid goedgekeurde kwalificaties werd bepaald door de maatschappelijke behoeften maar ook door de wensen van het bedrijfsleven. De bepaling daarvan was niet gemakkelijk en bovendien werden de opstellers daarvan geconfronteerd met snel veranderende verwachtingspatronen. Tevens moesten er verschillende niveaus worden aangebracht. Maar deze operatie werd door onderzoekers wel als innovatief geëvalueerd.⁵⁵

In het mbo ontstond een kwalificatiestructuur van vier niveaus met verschillende instroomeisen en doorstroommogelijkheden. Niveau 1 (0,5-1 jaar) werd de assistent-opleiding genoemd, niveau 2 (2-3 jaar) de basisberoepsopleiding, niveau 3 (2-4 jaar) de vakopleiding en niveau 4a (3-5 jaar) de middenkaderopleiding, terwijl op niveau 4b de vakopleiding afgerond kon worden met een spe-

⁵³ Ton van den Born, 'VBO-groen knokt voor gemengde leerweg', *Agrarisch onderwijs* 37 (1995) afl. 16, 6-9.

⁵⁴ Pieter Boetkes, 'Maximale bestuursdruk voor gemengde leerweg', *Vakblad groen onderwijs* 48 (2006), afl.2, 16-19.

⁵⁵ P.M. Gielen en R.J.M. le Rütte, *Herkennen en erkennen. Op weg naar transparant landbouwonderwijs* (Wageningen 1998).

cialistenopleiding van 1 tot 2 jaar. Tussen de niveaus waren verschillende doorstroommogelijkheden. Van niveau 4 was doorstroming naar het hoger beroeps- onderwijs mogelijk. De opleiding kon gevolgd worden in deeltijd, meestal een dag, naast een werkkring (beroepsbegeleidende leerweg) of voltijds (beroepsopleidende) leerweg.

In het begin van de 21^e eeuw kwam de kwalificatiestructuur opnieuw in discussie. Nu werd de koers verlegd naar competentiegericht onderwijs. Competenties zijn gedefinieerd als een ‘handelingsbekwaamheid, bestaande uit clusters kennis, vaardigheden en attitudes, die een organisatie of een persoon in staat stellen excellente prestaties te leveren’⁵⁶ Met name een goede aansluiting met het bedrijfsleven bepaalt de gewenste competenties. Kennis komt op de tweede plaats, vaardigheden zijn veel belangrijker. En voor het verwerven van competenties is de klassikale methode niet zo geschikt. Zelfstudie met behulp van digitale leermiddelen, begeleiding op aanvraag, reflectiegesprekken, probleemgestuurd of probleemgericht groepswork zijn geschiktere werkvormen voor het behalen van competenties, vinden pedagogen. Uiteraard heeft dit ‘nieuwe leren’ ook weer heftige reacties opgeroepen. Voorstanders van klassikale kennisoverdracht zien het als een effectieve bezuiniging door schoolmanagers die de leraren marginaliseren, terwijl bevlogen onderwijsvernieuwers het als de innovatie van de eeuw aanprijzen. Bij gebrek aan effectmetingen bestaat de discussie voornamelijk uit het betrekken van patstellingen.

Groen onderwijs als aparte stroom

Met de vorming van AOC’s behield het groene onderwijs zijn status aparte binnen het Nederlandse onderwijsbestel. Weliswaar was een deel van de lagere agrarische scholen bij de basisvorming opgegaan in brede scholengemeenschappen en had in een enkel geval een ROC een middelbare agrarische opleidingen ingelijfd, maar het gros van de agrarische scholen was opgegaan in herkenbare groene units. Bovendien waren de landbouwhuishoudscholen die onder het Ministerie van Onderwijs vielen als aparte scholen verdwenen, wat er voor zorgde dat relatief meer meisjes een opleiding aan een AOC gingen volgen. Met name de nieuwe studierichtingen diervverzorging en bloemschikken/ bloembinden waren onder meisjes populair.

In de nu volgende tabellen wordt een overzicht gegeven van aantallen scholen en leerlingaantallen, waarbij tevens wordt gekeken naar verdeling over de seksen en de relatieve groei van het agrarisch onderwijs vergeleken met het totale beroepsonderwijs.

Tabel 1 laat goed zien hoe het agrarisch lager onderwijs niet is meegekrompen met de agrarische sector. Omstreeks 1955 zette wel een daling in maar die kwam aan het eind van de jaren 1960 tot staan, waarna een stijging inzette. Dit

⁵⁶ Pieter Boetzkes, ‘Competentiegericht onderwijs wint terrein’, *Agrarisch onderwijs* (2000) afl. 9, 8-10.

hing samen met de omstandigheid dat de groene scholen een kleinschalig tegenwicht vormden tegen de enorme mammoetscholen. Het waren scholen met meerdere vestigingen op het platteland, zodat de leerlingen reizen naar de stad bespaard werd. In de loop der tijd moest het daar toch wel van komen omdat de AOC vorming gepaard ging met een concentratie van locaties. Bovendien waren de AOC's gebaat bij een stedelijke omgeving, omdat hier de verbreding van de opleiding zowel in de richting van meer theorie als van een aantal nieuwe, deels urbane, beroepen aantrekkingskracht uitoefende.

Tabel 1 De ontwikkeling van het lager agrarisch onderwijs (later vmbo)

Jaar	Scholen ^a	leerlingen	% meisjes	% jongens	% beroeps- onderwijs ^b
1925	14	869	0	100	4,6
1935	72	5.590	0	100	15,7
1946	145	11.904	0	100	22,2
1955	287	21.736	0	100	25,3
1965	246	16.209	1	99	
1975	134	20.089	21	79	4,0
1985	131	35.404	29	71	9,8
1995	68	19.860	45 ^c	55	
2005	74 ^d	34.824			

^a exclusief vakscholen en landbouwhuishoudscholen; ^b tot en met 1975 laten de statistieken alleen toe het percentage voor jongens te berekenen; ^c dit verhoudingspercentage is inclusief de leerlingen die de groene richting op een scholengemeenschap volgden. Het totaal met hen erbij was 23.276; ^d opgenomen in 12 AOC's. Het Brabantse Prinsentuincollege dat tot een ROC behoort maar zich als een AOC gedraagt, is meegeteld. De leerlingen op groene afdelingen van scholengemeenschappen zijn niet meegeteld.

Bronnen: CBS, *De ontwikkeling van het onderwijs in Nederland* (Utrecht 1951 en 's-Gravenhage 1966); CBS, *Het onderwijs vanaf 1950* (Voorburg/Heerlen 1992); CBS, *Statistiek van het land- en tuinbouwonderwijs* (1957 en 1965-66); CBS, *Statistiek van het beroeps- en landbouwonderwijs* (1975-76); Ministerie van Landbouw en Visserij Directie Landbouwonderwijs, *Landbouwonderwijs in beeld 1984-1985, 1985-1986* ('s Gravenhage 1986, 1987). Ministerie van LNV Directie Wetenschap en Kennisoverdracht, *Statistische informatie agrarisch onderwijs 1995* (Den Haag 1996); Website AOC raad.

De statistiek lijkt aan te geven dat de populariteit van de groene scholen in de jaren 1990 wat minder was. Dat was ook wel het geval maar daar moet bij aangetekend worden dat het leerlingwezen in 1995/96 8180 leerlingen trok, die in 2006 als reguliere leerlingen zouden zijn aangeduid. Dat neemt echter niet weg dat rond de eeuwwisseling een nieuwe succesperiode aanbrak. Het aantal vmbo leerlingen op AOC's steeg van 21.761 in 1996/1997 naar 31.059 in

2000/2001.⁵⁷ De obstructie van een aantal brede scholengemeenschappen van de instelling van gemengde leerwegen aan AOC's is in het licht van deze ontwikkeling wel begrijpelijk.

Tabel 2 De ontwikkeling van het middelbaar agrarisch onderwijs

Jaar	scholen ^a	leerlingen	% meisjes	% jongens	% beroeps- onderwijs ^b
1875	2	39			
1885	3	93			
1895	6	290			
1905	14	401			14,1
1915	22	724			17,2
1925	34	1.416			25,2
1935	36	1.538			24,0
1946	38	3.802			28,4
1955	61	4.168			28,7
1965	61	5.023	4	96	
1975	48	7.861	11	89	
1985	49	18.537	18	82	
1995	19	25.010	36	64	
2005	12 ^c	24.997			5,5

^a exclusief kort middelbaar agrarisch onderwijs; ^b tot en met 1975 laten de statistieken alleen toe het percentage voor jongens te berekenen; ^c met 61 locaties

Bronnen: zie tabel 1 + CBS/LEI, *Land en tuinbouwcijfers 2006/2007* + Inspectie van het onderwijs, *Onderwijsverslag 2005/2006*.

Wel waren er aan de AOC's zorgen over de doorstroming naar het groene middelbaar beroepsopleiding, omdat het leerlingenaantal hier na 1995 stagneerde. Dit werd toegeschreven aan het slechte imago van beroepen in de groene sector. Ondanks het hanteren van weidse schoolnamen en het wegstoppen van de aanduiding 'agrarisch', bleef het moeilijk om van het 'boerenschool' imago af te komen. Het aandeel in het totale middelbaar beroepsopleiding liep voor de groene scholen dan ook steeds verder terug. Bovendien werd het groene onderwijs gemeden door allochtonen. De jongens keken neer op agrarische beroepen en kozen liever iets technisch en de meisjes gingen ook vrijwel uitsluitend naar brede scholengemeenschappen.

De aanvankelijk langzame groei van dit middelbare onderwijs is evident. In

⁵⁷ Marijke van Kerkhoven, 'Prachtige formule te weinig benut', *Vakblad groen onderwijs* 44 (2002) 16-18.

het tijdperk dat dit middelbaar onderwijs voornamelijk bestond uit landbouw-winterscholen zat er niet veel schot in. De behoorlijke groei na de Tweede Wereldoorlog werd niet vastgehouden. Toen was het leerlingenaantal een echo van de werkgelegenheid in de landbouw. Maar ook hier trad een kentering in die samenhang met de vergroting van het aantal studierichtingen en later de vorming van AOC's. In feite begon die stijging in 1978 toen steeds meer leerlingen met een niet-agrarische achtergrond zich bij de scholen meldden. Ook het aantal dat wel van een boerderij kwam, nam trouwens toe.⁵⁸ Maar in de 21^e eeuw begon de stagnatie.

Tabel 3 De ontwikkeling van het hoger en universitair agrarisch onderwijs

Jaar	scholen	leer- lingen	% vrouw	% man	studen- ten	% vrouw	% man
1925	3	406			324	2	98
1935	3	975			401	3	97
1946	4	726			1.145	4	96
1955	11	853			834	15	85
1965	12	1.635	2	98	1.909	15	85
1975	14	2.914	11	89	4.437	24	76
1985	11	6.942	21	79	7.076	35	65
1995	5	9.328	31 ^a	69	4.428	44	56
2005	4	9.570	40 ^a	60	5.001	51	49

^a alleen landbouwkundige richtingen.

Bronnen: zie tabel 1 en 2 + *Jaarboek van de Landbouwhoogeschool en Jaarverslag Wageningen UR 2005*.

Die stagnatie deed zich ook voor in het hoger agrarisch onderwijs, zeker als de enorme toename van het aantal hbo studenten in aanmerking wordt genomen. Maar daar was wel een behoorlijke groei aan vooraf gegaan, vooral dank zij de invoering van nieuwe studierichtingen als levensmiddelentechnologie, milieukunde, bedrijfskunde en diermanagement. Ook kreeg de aansluiting met het middelbaar onderwijs meer aandacht. Bij de hoogste trap van het agrarisch onderwijs, het universitaire, was zelfs sprake van een behoorlijke terugval. Hier werd relatief het langst vastgehouden aan het agrarisch etiket. Er was een imago-campagne nodig richting *food and lifestyle*, alsmede een actieve werving van buitenlandse master en PhD studenten om de neerwaartse spiraal te keren.

Kwantitatief bezien heeft het agrarisch onderwijs zich als een aparte stroom kunnen handhaven, zij het met een relatief klein aandeel in het totale onderwijs-

⁵⁸ C.J.M. Spierings, G.H. Wolsink, *Bestemming van schoolverlaters van het middelbaar agrarisch onderwijs* (Den Haag 1984).

veld. Om de specificiteit van het agrarisch onderwijs te bepalen is het van belang om niet alleen naar haar relatie met het overige beroepsonderwijs te kijken, maar ook om te onderzoeken in hoeverre het gehele beroepsonderwijs als een aparte stroom beschouwd kan worden binnen het Nederlandse onderwijsbestel. Volgens historisch pedagoog Jan Wolthuis, één van de weinigen die het lager beroepsonderwijs/vmbo heeft geanalyseerd vanuit een theoretisch perspectief, is het lager beroepsonderwijs begonnen als een systeem met eigen kenmerken. Hij concludeert dat op grond van een door de onderwijssociologe Margaret Archer ontworpen theorie, die een aantal systeemkenmerken onderscheidt en aandacht besteedt aan de activiteiten van belangengroepen binnen en buiten het systeem.⁵⁹ Het veranderde echter in de loop van de twintigste eeuw in een subsysteem van het nationale onderwijsbestel en eindigde met een bijna volledige integratie in dit onderwijsbestel.⁶⁰ Na 1963 is het lager onderwijs steeds sterker onder toezicht van de nationale overheid gekomen en zijn 'de relaties van afstemming sterker geworden dan de relaties van verscheidenheid'.⁶¹

Wolthuis laat het agrarisch onderwijs vrijwel buiten beschouwing. Maar deze redenering gaat *mutatis mutandis* ook op voor deze vorm van onderwijs. Ook hier is de invloed van de overheid voortdurend vergroot en zijn de externe belangengroepen, met name de boeren met hun standsorganisaties, op afstand gezet door de professionele en administratieve belangengroepen die meer intern opereren. Maar de vraag kan wel gesteld worden of het agrarisch beroepsonderwijs aanvankelijk niet eerder als een apart systeem beschouwd moet worden in plaats van als een subsysteem binnen het beroepsonderwijs. Dit omdat er specifieke systeemkenmerken waren (met name de onderwijsvoorziening vanuit de standsorganisaties) specifieke externe belangengroepen (de boerenstand) en specifieke activiteiten (een uniek curriculum). Na 1963 zou het dan eerder een subsysteem van het nationale onderwijssysteem geworden zijn dan een intrinsiek onderdeel, getuige de binding met een ander departement en de AOC's als specifieke onderwijsinstellingen.

Groen onderwijs en het OVO drieluik

In de handboeken over de landbouwgeschiedenis van Nederland is meestal wel een passage opgenomen over de succesvolle combinatie van onderzoek, voorlichting en onderwijs, die er voor gezorgd zou hebben dat de Nederlandse landbouw een ongekeerde productiviteitsstijging heeft doorgemaakt.⁶² In de jaren 1960 werd hiervoor in ministeriële nota's steeds vaker de aanduiding OVO drieluik gebruikt. Begin jaren 1990 ging men ook wel spreken van het BOVO drie-

⁵⁹ Jan Wolthuis, *Lower technical education in the Netherlands 1798-1993* (Groningen 1999).

⁶⁰ *Ibidem*, 395.

⁶¹ *Ibidem*, 397.

⁶² D.S. Huizinga, 'De invloed van het onderwijs en van de wetenschap op den landbouw', in: Z.W. Sneller (red.) *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940* (Groningen/Batavia 1943) 234-252.

luik, waarbij de B dan voor bedrijfsleven stond, omdat de mengvoederindustrie, fabrikanten van landbouwmachines, diverse soorten coöperaties en andere ondernemingen voor steeds nieuwe impulsen zorgden.⁶³ Maar toen was eigenlijk, zoals hierna aangegeven zal worden, het drieluik al in ontbinding. Bovendien is inmiddels naar voren gebracht dat de rol van de boeren zelf bij innovaties in de landbouw veel groter is geweest dan een aantal auteurs wil doen geloven.⁶⁴

Het is niet de bedoeling van dit artikel om deze discussie te beslechten met een duidelijke conclusie. Maar wel zal gekeken worden in hoeverre in de literatuur en bronnen over het groene onderwijs aanwijzingen zijn te vinden over een hechte relatie tussen onderwijs enerzijds en onderzoek en voorlichting anderzijds, die het aannemelijk maken dat het onderwijs een interactief onderdeel van dit OVO-drieluik is geweest.

N.B. Goudswaard, de auteur van de meest uitgebreide geschiedenis van het agrarisch onderwijs benadrukt dat de directeuren van de landbouwwinterscholen in de eerste plaats land- of tuinbouwconsulent waren. Zij vertaalden het onderzoek naar voorlichting en gaven er tevens 'soms helaas bijkomstig' onderwijs over.⁶⁵ Dat onderwijs moest zo ingericht zijn dat het een soort basis legde, zodat de voorlichting op het bedrijf optimaal effect kon sorteren. Of zoals een Rijkslandbouwconsulent aangaf: 'Aan iemand, aan wie de grondbeginselen van de scheikunde en de bemestingsleer niet zijn onderwezen kan men wel een bemestingsarchief geven, maar niet het begrip bijbrengen waarom het zo moet'.⁶⁶

Toen de winterscholen werden omgevormd tot volledige opleidingen, waarbij de combinatie van consulent en directeur werd doorgeknipt, ontstond een discussie over de wijze waarop onderwijs en voorlichting elkaar konden versterken. Het Ministerie van Landbouw hanteerde daarbij aanvankelijk vooral het perspectief van de voorlichting omdat het op dat terrein alle touwtjes in handen had, terwijl het onderwijs ook wel als een activiteit van de standsorganisaties werd gezien. In het lager onderwijs hadden de voorlichters volgens de Directie Landbouwonderwijs van het ministerie weinig te zoeken. Maar in de laatste fase van het vervolgonderwijs lag dat anders. Daar waren lessen van voorlichters zeer gewenst: 'De voorlichting leert er zijn toekomstige "klanten" kennen, en het onderwijs is gediend met de actuele kennisinbreng'.⁶⁷ In het hoger agrarisch onderwijs werden alleen wat cursussen gegeven, daar zat de primaire doelgroep van de voorlichters niet.

In 1982 kwam het *Maandblad voor land- en tuinbouwonderwijs* met een thema-

⁶³ C.J.L. van der Meer, H. Rutten en N.A. Dijkveld Stol, *Technologie in de landbouw. Effecten in het verleden en beleidsoverwegingen voor de toekomst* ('s-Gravenhage 1991) 10.

⁶⁴ Jan Bieleman, 'Landbouw', in: *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* deel 3 (2000) 232.

⁶⁵ Goudswaard, *Agrarisch onderwijs*, 232.

⁶⁶ J. Achterstraat, 'Wat verwacht de landbouwvoorlichting van het landbouwonderwijs?', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 3 (1960) afl.1, 7-8.

⁶⁷ W.J. Mulder, 'De samenwerking tussen voorlichting en onderwijs', *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 20 (1978) 186-188.

nummer over het drieluik waarin de directeuren van het landbouwonderwijs, het landbouwkundig onderzoek, en akkerbouw en tuinbouw waaronder de voorlichting ressorteerde, hun visies ontvouwen.⁶⁸ Erg bemoedigend waren de bijdragen niet. En hoewel de redactieraad de wens uitsprak ‘dat de voorgenomen samenwerking tussen de drie directies moge resulteren in een grondig hersteld netwerk’ leek daar niet veel zicht op te zijn. De basisvorming en de veralgemeening leidden er toe dat er in het onderwijs steeds meer leraren en onderwijzers kwamen die geen enkele binding meer hadden met de agrarische praktijk, terwijl het onderzoek zo gespecialiseerd en internationaal werd opgezet dat de voorlichters het niet meer konden bijhouden. Bovendien hadden ze het zo druk met hun hoofdtaak, het geven van – vaak individuele – voorlichting aan ondernemers, dat ze hoogstens nog met een korte cursus aan het onderwijs konden bijdragen.

Op het ministerie werd wel de intentie uitgesproken om de samenwerking te verbeteren. De nota *Investeren in mensen* van 1984 noemt met name de deelname aan het cursusonderwijs vanuit voorlichting, maar op een structureel herstel van het drieluik was geen uitzicht. Dat perspectief verdween volledig toen het ministerie in 1986 uit bezuinigingsoverwegingen een privatiseringstraject voor de landbouwvoorlichting uitzette. Dit moest leiden tot een geprivatiseerde Dienst Landbouw Voorlichting (DLV), die eerst zou opereren als een verzelfstandigd onderdeel van het ministerie en daarna als een stichting die voor de helft bekostigd moest worden door de agrarische ondernemers. Onder het ministerie bleven kleine consultantschappen per provincie en een tweetal kenniscentra die op geaggregeerd niveau opereerden. De DLV werd begin 1990 operationeel.

Uit Flevoland kwam het interessante initiatief om die provinciale consultantschappen en AOC's te combineren, maar daarvoor was het nog te vroeg. Bovendien werd het landbouwkundig onderzoek aan het eind van de jaren 1990 door het ministerie afgestoten. Het werd toegevoegd aan de Wageningse universiteit. Daarmee kwam dus wel een combinatie van onderwijs en onderzoek tot stand, maar het universitaire fundamenteel en toegepast onderzoek heeft niet als primair doel de productieverhoging van de Nederlandse landbouw te bewerkstelligen.

Naarmate het OVO-drieluik verder desintegreerde, werd de eerdere fase steeds positiever beoordeeld, soms zelfs geïdealiseerd. Toch is het maar de vraag of daar een reden voor is. Volgens A.W. van den Ban had in 1955 nog maar 41 procent van de bedrijfshoofden in de landbouw landbouwonderwijs gevolgd en maar 11 procent dagonderwijs.⁶⁹ En daarbij laten tabel 1 en 2 zien dat dit voornamelijk elementair onderwijs betrof. Productieverhogende stimulansen, ook na de Tweede Wereldoorlog, zullen dus eerder van de voorlichting dan van het onderwijs zijn gekomen. Maar ook het in de landbouw zo gangbare demonstra-

⁶⁸ *Maandblad voor het land- en tuinbouw-onderwijs* 24 (1982) 1-11.

⁶⁹ A.W. van den Ban, *Boer en landbouwonderwijs* (Wageningen 1957) 39.

tie-effect, het afkijken bij de burens, waaraan in het begin van deze paragraaf al gerefereerd is, kan een rol gespeeld hebben.

Het voormalige Van Hall Instituut aan de Hereweg te Groningen. Anno 2008 is het een MBO-vestiging van het AOC-Terra (Foto: Pim Kooij)

In het recente verleden heeft het Ministerie van LNV wel geprobeerd om het agrarisch onderwijs, het enige onderdeel van het OVO-drieluik waar zij nog direct zeggenschap over had, een meer centrale rol te laten spelen in de aansturing van de agrarische sector. Dat zou dan moeten gebeuren in de kenniscentra, samenwerkingsverbanden van AOC's, agrarische hogescholen, Wageningen Universiteit, de stichting landbouwvoorlichting en andere stichtingen op het terrein van de landbouw. Het eerste agrarisch kennis centrum (AKC) werd in Flevoland opgericht in 1997. Daarna volgden er AKC's in Noord-Holland (Zwaagdijk) en Zuid-Nederland (Rosmalen) waarna ook elders in Nederland initiatieven werden genomen. Maar juist de rol van de scholen in het geheel bleef wat vaag, met name omdat de bekostiging lang onduidelijk bleef en zich ook heel wat particuliere innovatiebureaus aandienden. Vandaar dat minister van landbouw Veerman in 2005 fondsen beschikbaar stelde voor projecten waarmee scholen zich als kenniscentrum konden profileren. Dat was in het kader van de zogenoemde groene kenniscoöperatie, waarbij onderwijsvernieuwing en kennis-

circulatie in de richting van het bedrijfsleven hand in hand moesten gaan. Maar ook in dit geval bleek vooralsnog dat de alliantie scholen-ondernemers geenszins vanzelfsprekend is.

Tot besluit

Het valt niet mee om de balans van 100 jaar agrarisch onderwijs op te maken. De vanzelfsprekendheid waarmee het succes van de Nederlandse landbouw kon worden toegeschreven aan de effectiviteit van dit onderwijs, is niet meer aanwezig. In de eerste plaats niet omdat die vanzelfsprekendheid ter discussie is gesteld en ook in deze bijdrage is getoond dat het voor het agrarisch onderwijs steeds moeilijker werd om een directe relatie met de praktijk te onderhouden. Bovendien is de agrarische sector in de problemen gekomen terwijl het onderwijs juist sterk professionaliseerde, zodat een tegenovergesteld effect verwacht mocht worden.

Wat wel vastgesteld kan worden is dat het groene onderwijs van hoog tot laag van meet af aan een eigen karakter heeft gehad, dat voortdurend is aangepast aan veranderende maatschappelijke en onderwijskundige omstandigheden. Juist op dat terrein is wel een relatie met het veld merkbaar. De snelheid waarmee deze aanpassingen plaatsvonden zou wel eens te maken gehad kunnen hebben met de omstandigheid dat agrarische ondernemers als bestuurders van de standsorganisaties heel lang de dienst hebben uitgemaakt. Zij waren gewend om adequaat om te gaan met nieuwe uitdagingen.

Op deze wijze kunnen we van een successtory spreken, waarbij het groene onderwijs in feite de landbouw heeft overleefd en heeft bijgedragen aan een herformulering van de groene sector. In dit verband is het niet zonder betekenis dat de directeur van het landbouwonderwijs, P. van der Schans, al in 1971 van groene scholen sprak. Dat succes heeft een schaduwkant. In een aantal gebieden zijn de aanbieders van vmbo en mbo bezig in dezelfde vijver te vissen terwijl daar niet zoveel vis meer in zit. Dan zou het verdwijnen van één van die vissers wel kunnen helpen. Het is mede vanuit die achtergrond dat geregeld de wens terugkeert dat het totale onderwijsbeleid bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap wordt geconcentreerd. Op het moment dat dat gebeurt, zal de verdwijning van het groene onderwijs onherroepelijk inzetten.

Informeel leren

Dirk Strijker

Inleiding

Nederlandse boeren zijn goed opgeleid, maar een goede schoolopleiding is niet genoeg; ook voor boeren geldt 'een leven lang leren'. Een deel van dat leren heeft een formeel karakter, maar het grootste deel van wat mensen leren gaat op een niet-formele, niet-intentionele manier. Nieuwe inzichten ontstaan uit allerlei contacten, met collega-boeren maar ook met niet-boeren. Van oudsher gebeurde dat binnen kleinschalige agrarische en niet-agrarische organisaties. In de naoorlogse periode van rationalisatie en schaalvergroting hebben veel boeren de contacten buiten hun bedrijf moeten verminderen. Inmiddels is de weg terug ingeslagen; de meeste boeren zijn mentaal verstedelijkt. Ze hebben volop contacten met burgers en volgen het algemene nieuws. Daarnaast zijn veel boerenbedrijven door verbreding en verdieping weer midden in de maatschappij komen te staan. Voor bijscholing richten boeren zich nu vooral op vakinhoudelijke informatie, en minder op het vergaren van algemene kennis.

Informeel leren

De meeste boeren en tuinders hebben een opleiding afgerond. Vroeger was het al mooi als de Lagere Landbouwschool met goed gevolg doorlopen was. Vaker beperkte de opleiding zich tot enkele jaren landbouwwinterschool. Tegenwoordig ligt het opleidingsniveau veel hoger, in het bijzonder dat van jonge boeren. Van de bedrijfsopvolgers had in 2004 13 procent een LBO-opleiding, 64 procent een MBO-opleiding, 18 procent had een HBO-opleiding afgerond en 2 procent had een universitaire studie voltooid.¹ Het gemiddelde percentage HBO of hoger opgeleiden (van alle boeren) in Nederland ligt op zo'n 15 procent, bij een Europees gemiddelde van 6 procent. Naast de formele opleidingen aan het begin van de carrière wordt ook later vaak nog wel onderwijs genoten. Doorgaans volgt men periodiek kortere of langere cursussen om de kennis op peil te houden, om nieuwe inzichten te verwerven en om nieuwe technieken onder de knie te krijgen. Voor een deel betreft het zelfs verplichte cursussen, bijvoorbeeld om de spuitlicentie te behouden. Lans en zijn mede-auteurs duiden de cursussen

¹ LEI, *Agri-monitor*, oktober 2005 (Den Haag).

en trainingen na de schoolopleiding aan als 'non-formal, intentional'.² De in de Nederlandse land- en tuinbouw veel voorkomende studiegroepen van telers behoren tot dezelfde categorie.³

De deelname aan cursussen, studiegroepen en trainingen na de basisopleiding is recent sterk in de belangstelling komen te staan via het concept 'een leven lang leren' (lifelong learning). De term is in 1960 geïntroduceerd door de UNESCO.⁴ Meer recent is 'een leven lang leren' in de belangstelling komen te staan via de zogeheten Lissabon-doelstellingen: de verklaring van de Europese regeringsleiders van 2000 waarin zij aangeven dat de EU in 2010 de meest concurrerende en kennisintensieve positie in de wereld moet hebben opgebouwd. Voor lifelong learning is dit uitgewerkt door de Europese Commissie.⁵ De landbouwsector lijkt zich daar enigszins aan te onttrekken, maar dat is schijn. In een overzicht voor Nederland is weliswaar vastgesteld dat de participatie van agrarische werknemers in 'internal and external courses' buitengewoon laag is: 8 procent tegen 22 procent in de bouwnijverheid en 45 procent in de financiële dienstverlening.⁶ Het gaat in die publicatie echter alleen om werknemers, terwijl de agrarische sector juist gedomineerd wordt door zelfstandigen, en die participeren volop.

Naast de formele basisopleiding en de daarop voortbouwende cursussen en trainingen is er nog een derde vorm van leren: informeel leren. In de terminologie van Lans is dit 'informal, unintentional' (niet bewust gezocht).⁷ Naar het schijnt wordt meer dan 80 procent van wat mensen leren in organisaties niet verworven door geformaliseerd onderwijs. We kunnen gevoelig aannemen dat dat voor boeren binnen hun bedrijf en hun omgeving niet anders is. De meeste kennis wordt opgedaan op een meer informele manier. Uit het eerder aangehaalde onderzoek van Lans naar kennisverwerving door entrepreneurs in de agri-food sector in Nederland komt naar voren dat informal learning veel belangrijker is dan formal learning.

Straka beschrijft de ontstaansgeschiedenis van het begrip 'informal learning'.⁸ De term is voor het eerst gebruikt in een UNESCO-document van 1947. Meer recent wordt 'informal learning' meer in verband gebracht met 'social capital'.⁹

² T. Lans, R. Wesselink, H.J.A. Biemans en M. Mulder, 'Work-related lifelong learning for entrepreneurs in the agri-food sector', *International Journal of Training and Development*, 8 (1) jrg. 2004, 73-89.

³ M.D.C. Proost en T. Vogelzang (1996). 'Studiegroepen: nuttige interactie op praktijkniveau', *SPIL*, afl. 1-2 (1996), 24-29.

⁴ Lans e.a., 'Work-related lifelong learning'.

⁵ Commission of the European Communities, *A memorandum on lifelong learning* (Brussel 2000)

⁶ C. Baaijens, M.M. Cluitmans, A. Gelderblom, R.J.F. Huitema & J.M. Waterreus, *Alternative Approaches to Financing Lifelong Learning* (Rotterdam/Amsterdam 1998).

⁷ Lans e.a., 'Work-related lifelong learning'.

⁸ G.A. Straka, *Informal learning: genealogy, concepts, antagonisms and questions*, (Bremen, ITB Forschungsberichte 15, 2004).

⁹ Zie bijvoorbeeld: S. Kilpatrick en I. Falk, 'Learning in Agriculture: building social capital in island communities', *Local Environment* Vol. 8, No. 5 (2003) 501-512.

Onder 'social capital' wordt verstaan de bronnen en kwaliteiten die binnen een bepaalde groep bestaan, en die er voor zorgen dat de groep gezamenlijk bepaalde dingen kan bereiken. 'Leren' en 'Informeel leren' zijn in dat opzicht dus niet alleen belangrijk voor de persoon in kwestie en voor zijn bedrijf, maar zijn ook belangrijk voor het functioneren van de groep (voor het netwerk) als geheel. Zo'n netwerk kan vele gedaantes hebben, van dorpsamenleving tot kerkgenootschap, vereniging of beroepsvereniging.

Informeel leren in het oude landbouwnetwerk

Informatie opdoen op informele wijze kan op veel verschillende manieren. Mensen leren van elkaar door naar elkaar te luisteren of naar elkaars werk te kijken, of bijvoorbeeld door te lezen. Dat kan binnen het landbouwbedrijf zijn of er buiten. Het kan specifieke vaktechnische informatie betreffen, of algemene kennis. Het opdoen van informatie vergt in de eerste plaats persoonlijke contacten.

In dat opzicht is de positie van boer en tuinder nogal veranderd. Tot de tijd van de rationalisatie van de landbouw, dus zo tot 1960, stond het boerenbedrijf meestal middenin de lokale samenleving en had volop aanloop. Boeren vervulden hun rol in kerk- en parochiebesturen en in wereldse besturen (dorpsverenigingen, gemeenteraden etc.). Vaak was er huisverkoop, en was er vast of tijdelijk personeel. Er waren trouwens doorgaans veel meewerkende gezinsleden, die ook kennis van buiten inbrachten. In de tijd dat de landbouw nog vooral op handwerk berustte was er daarnaast veel contact met boeren in de buurt, om elkaar te helpen.¹⁰ De veelheid aan contacten zorgde voor de mogelijkheid allerlei informatie op te doen op een informele wijze. Daarbij moet bedacht worden dat die informatie niet al te breed was. Ze was afkomstig uit de 'body of knowledge' van de dorpsamenleving, en van gelijkgestemden. In een samenleving die toen nog niet snel veranderde was dat waarschijnlijk toch geen groot probleem.

Naast de contacten op het boerenbedrijf en in de lokale samenleving is er nog een lijn die aandacht verdient: de lijn van de boerenorganisaties. Net als nu werden in de oorspronkelijk zeer kleinschalige organisaties de vele bestuurs- en vertegenwoordigende functies vervuld door lokale boeren. De leden ontmoetten elkaar op de bijeenkomsten. Deze laagste laag van het landbouwverenigingsleven kan als een broedplaats van 'informal, unintentional learning' beschouwd worden. Landbouwverenigingen bestaan vanaf het midden van de negentiende eeuw, en gaandeweg kreeg elk gehucht zijn eigen vereniging.¹¹ Los daarvan, in veel ge-

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: J.Y. Keur en D.L. Keur, *The deeply rooted: a study of a Drents community in the Netherlands* (Assen 1955).

¹¹ Zie ondermeer het hoofdstuk 'Organisatie' in de geschiedschrijving van de veenkoloniale landbouw: J. Kok, *Grepen uit het verleden van de landbouw in de Groninger Veenkoloniën* (Wageningen 1948).

Net als andere boerenbonden organiseerden de Veenkoloniale Boerenbond voor haar leden allerlei cursussen, (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

bieden waren al voorlopers van landbouwverenigingen, met vaak een wat beperktere doelstelling, maar bestuurlijk wel bevolkt door boeren, zoals de Drentse marken en de polder- en waterschappen. Dit soort organisaties is van oudsher zeer kleinschalig. Zo waren er in Friesland, in 1952, in het werkgebied van het huidige Wetterskip Fryslân, 255 geregementeerde waterschappen actief (inclusief 12 veenpolders), en daarnaast nog bijna duizend particuliere eenheden, en in 1960 nog ongeveer dezelfde aantallen.¹² Het gaat dan dus om meerdere duizenden

bestuursfuncties. Na de boermarken, waterschappen en landbouwverenigingen kwamen er coöperaties en andere gezamenlijke bedrijvigheid bij. De eerste zuivelcoöperatie is die van Warga (1886), de eerste zetmeelcoöperatie was in Borgercompagnie (1898), de eerste groenteveiling in Broek op Langedijk (1887), de eerste boerenleenbank in Swalmen (1897). Ook deze organisaties zijn van oudsher kleinschalig samengesteld, vaak op het niveau van een dorp of een poldertje

¹² Gebaseerd op mondelinge informatie van Meindert Schroor, alsmede op: M. Schroor, 'De waterstaat van Friesland en Groningen na de Franse tijd', *Noorderbreedte* jrg. 1991 (Themanummer 'Water in Noord-Nederland') 4-7.

Wat de landbouworganisaties betreft werd die kleinschaligheid in de hand gewerkt door de verzuiling, waardoor meerdere organisaties naast elkaar bestonden. In de Veenkoloniën bijvoorbeeld hadden zowel de liberale Veenkoloniale Boerenbond (VBB) als de Christelijke Veenkoloniale Landbouwbond (CBTB-Veenkoloniën) aanzienlijke aanhang. In 1950 had de VBB 59 afdelingen, soms meerdere in één dorp. Het aantal leden per afdeling lag rond de 25.¹³

Borgercompagnie

De ontwikkeling van de landbouwverenigingen kan geïllustreerd worden aan de hand van de situatie in het dorp Borgercompagnie. Tot diep in de negentiende eeuw was er in het dorp niet sprake van enige boerenorganisatie. Volgens een feestspreker op het 50-jarig bestaan van de landbouwvereniging Borgercompagnie, in 1934, was de oorzaak duidelijk: 'Iedere boer hield zich met zijn eigen in de regel niet financieel krachtig bedrijf bezig en kwam niet van zijn erf, dan in noodzakelijke gevallen. Hij bemestte zijn land met eigen stalmest en bewerkte het met zijn gezin. De leerplicht bestond niet en zodra de kinderen mede konden helpen, gingen deze mee veldwaarts. Van ontwikkeling van deze jeugdige mensen kwam dan ook weinig terecht.'¹⁴

Het is zeer de vraag of dit beeld wel helemaal klopt. Weliswaar participeerden de boeren in die tijd niet in landbouwverenigingen, want die bestonden dus nog niet, maar dat wil niet zeggen dat ze buiten de samenleving stonden. De landbouwvereniging Boven-Borgercompagnie werd opgericht in 1878 en kreeg officiële reglementen in 1884. Het centrale doel van de vereniging was 'het bevorderen van den vooruitgang van den land- en tuinbouw, de veeteelt en die takken van nijverheid, welke daarop betrekking hebben'.¹⁵ De oprichting paste in de bredere ontwikkelingen in de provincie. Al in 1853 was de Maatschappij van Landbouw in de provincie Groningen opgericht. Het initiatief daartoe kwam vooral van bovenaf, van notabelen van buiten de landbouw. In de jaren daarna werden allerlei dorpslandbouwverenigingen opgericht (de eerste in 1860 in Veendam). In 1889 verenigden zich de lokale verenigingen in de Veenkoloniale Landbouwbond. Die bond had zijn wortels wat meer bij de boeren zelf, overigens vooral de grotere en meer geletterde boeren.¹⁶ In 1903 werd haar rol overgenomen door de Veenkoloniale Boerenbond.

¹³ Veenkoloniale Boerenbond, *Jaarverslag over 1950* (Veendam z.j.).

¹⁴ *De Groninger Borgercompagnie, 1980, Een overzicht in woord en beeld tot 1980. Uitgegeven onder verantwoordelijkheid van enige ingezetenen van Borgercompagnie in 1980* (z.p. z.j.) 58.

¹⁵ *Ibidem*, 59.

¹⁶ *Landbouwcourant voor de Veenkoloniën en omliggende streken : jubileum- uitgave: honderd jaar landbouw verenigingsleven in de Veenkoloniën : vijftig jaar Veenkoloniale boerenbond* (Wildervank 1953).

De landbouwvereniging Boven-Borgercompagnie was niet de eerste in het dorp. In dezelfde tijd werd namelijk in het noordelijke, dichterbij Sappemeer gelegen deel van het lintdorp de Landbouwvereniging Borgercompagnie, Tripscompagnie, Kleinemeer opgericht. Die vereniging stichtte weldra een proefveld.¹⁷ Dat geeft de insteek van de landbouwverenigingen in die tijd weer: voorlichting en formeel onderwijs stonden centraal. Het meer informele traject werd minder herkend.

De opkomst van de landbouwverenigingen in de Veenkoloniën werd sterk gestimuleerd door de belangrijke mensen in het onderwijs. Landbouwonderwijs en -voorlichting was in die tijd een taak van het reguliere onderwijs. Klaas de Vrieze (1835-1915), als onderwijzer in Oude Pekela, en uiteindelijk als leraar aan de Rijkslandbouwwinterschool in Groningen hield veel voordrachten over de landbouw op vergaderingen en bijeenkomsten. Jan Kok (1871-1954) trad in zijn voetsporen. Hij begon als onderwijzer in Zuidbroek in 1890, haalde zijn landbouwakte op aanraden van De Vrieze, werd directeur van de Middelbare Landbouwwinterschool in Veendam, en in 1912 Rijkslandbouwconsulent in de Veenkoloniën. Tijdens zijn opleiding volgde hij cursussen van de VHLO, die hij echter veel te theoretisch vond.¹⁸

Rond de eeuwwisseling ontstonden vanuit de lokale verenigingen en vanuit de koepel allerlei coöperatieve initiatieven, zoals vee- en brandverzekeringen en aankoopcoöperaties. Daarmee werd de insteek verbreed, van onderwijs en voorlichting naar allerlei aspecten van belangenbehartiging. Uit de vereniging in Boven-Borgercompagnie kwam de aanzet tot de oprichting van een coöperatieve aardappelzetmeelfabriek, die in 1898 daadwerkelijk werd opgericht. De reden was dat de prijs die de particuliere afnemers voor de aardappels wilden betalen te laag gevonden werd. De achtergrond daarvan lag overigens niet in Borgercompagnie, maar in de mondiale landbouwcrisis van het eind van de negentiende eeuw.¹⁹ Meer dichtbij lag een andere reden: de particuliere afnemers hadden zich in 1897 verenigd in de bond 'Eureka', waardoor de aardappeltelers tegenover een monopolie stonden.²⁰ De aardappelzetmeelcoöperatie begon met louter leden uit Borgercompagnie, maar al na een jaar werden ook leden van elders toegelaten, omdat men met overcapaciteit te maken had.²¹ We mogen aannemen dat daarmee nieuwe contacten en nieuwe kennis in Borgercompagnie binnenkwamen.

¹⁷ *De Groninger Borgercompagnie*, 60.

¹⁸ Zie J.D.R. van Dijk en W. Foorthuis (red.), *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen 1994) 135.

¹⁹ Zie D. Strijker, 'Motives for globalisation. The case of a potato starch cooperative', in: P.H. Pellenburg and E. Wever (eds.), *International business geography. Case studies of corporate firms* (Routledge 2008) 169-185.

²⁰ R.J. Bruininga., 'De "Eersteling" in Borgercompagnie', in: M. Hillenga (red.) *Boerderijenboek Oude Groningse Veenkoloniën* (Groningen 2000) 71-85.

²¹ *Ibidem*, 73.

Rond de Tweede Wereldoorlog was de Borgercompagnie uitgegroeid tot een lang lint. Er waren in die tijd drie landbouwverenigingen in het dorp. In 1942 hadden ze samen zo'n honderd leden.²² In de naoorlogse periode nam het aantal leden snel af, omdat veel boeren hun bedrijf beëindigden. In 1952 waren er nog krap zeventig leden.²³ Het organiseren van onderzoek, voorlichting en onderwijs (de categorie 'formal learning') was toen inmiddels vooral in handen van de koepelorganisatie, de Veenkoloniale Boerenbond. Die organiseerde in 1952 cursussen voor hoeftbeslag, motor- en tractortechniek, kennis van landbouwwerktuigen, melken, en landbouwbedrijfsleer. De bijeenkomsten van de verenigingen zelf (voor de pauze de bestuurszaken, na de pauze een spreker) werden in de eerste plaats momenten waarop de lokale boeren elkaar ontmoetten en nieuwtjes uitwisselden, maar waar ook teelttechnische en marktkennis gedeeld werden en waar praktische afspraken gemaakt werden: unintentional informal learning in optima forma.

Hiervoor is al aangegeven dat ook de kleinschalige waterschappen organisaties waren waar boeren elkaar spraken en dingen leerden. Ook in Borgercompagnie functioneerde een waterschap: het waterschap Borger- en Tripscompagnie, opgericht in 1882. Dat waterschap was de opvolger van negen kleinere water- en polderschappen, waarvan de oudste al stamde uit 1806. Waterbeheer was in het hele veenkoloniale gebied een belangrijk thema, en een voorwaarde voor een productieve landbouw.²⁴ Het Compagniester waterschap is na een aantal fusies opgegaan in het waterschap Hunze en Aa's.

De oorspronkelijk kleine organisaties zorgden voor een groot aantal bestuursfuncties, en die functies waren een bron van 'informal learning'. Eenvoudige boeren, zonder veel formele opleiding, werden voorzitter, penningmeester of secretaris. Ze leerden in die circuits van elkaar hoe een verslag, een verzoek of een bezwaar te schrijven. Het leidde niet alleen tot persoonlijke ontwikkeling, maar ook tot vergroting van het hiervoor al genoemde 'social capital' van de landbouw. Zo zal dit soort ervaring ook bijgedragen hebben aan de positie van boeren in het openbaar bestuur.²⁵ De drie landbouwverenigingen in Borgercompagnie hadden natuurlijk elk een bestuur. De verenigingen waren daarnaast vertegenwoordigd in de koepel (de VBB) en in commissies daarbinnen. Ze hadden ook posities in allerlei coöperatieve verenigingen, evenals in organisaties rondom graan- en aardappelteelt en de verwerking van die producten. Er waren heel wat boeren nodig om dat allemaal te bemannen.

²² Veenkoloniale Boerenbond, *Jaarverslag over 1942* (Veendam z.j.).

²³ Veenkoloniale Boerenbond, *Jaarverslag over 1952* (Veendam z.j.).

²⁴ Zie ook de film die ter gelegenheid van het 50 jarig bestaan van de VBB gemaakt is: *De Blinkende Spade*, 1953.

²⁵ Q.J. Munters, *De stille revolutie op het agrarische platteland: boeren en openbaar bestuur 1917-1986*. (Assen 1989).

Rationalisatie en schaalvergroting

In de tijd na de Tweede Wereldoorlog is door de rationalisatie van de landbouw de situatie sterk veranderd. De boerenbedrijven werden langzaam aan gezinsbedrijven, met in feite maar één werkende, de boer zelf. Met het groter worden van de bedrijven werd ook de fysieke afstand tot boeren/buren groter. Mechanisatie zorgde ervoor dat veel werkzaamheden zonder hulp van buiten uitgevoerd konden worden.²⁶ Daar kwam bij dat door de afname van het aantal landbouwbedrijven het aantal boeren in de directe omgeving daalde en het aantal burgers toenam.

Na de Tweede Wereldoorlog vonden er een groot aantal ruilverkavelingen plaats. Oost-Groninger boeren werden via voorlichting voorbereid op de rationalisaties van de landbouw (Foto: collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

Ook de contacten buiten de landbouw verminderden in die tijd. Traditionele huisverkoop verdween, sociale structuren in de dorpsgemeenschap veranderden, voorzieningen in de buurt verdwenen waardoor de sociale contacten verminderden, en de gezinnen werden kleiner. De economische druk maakte het minder gemakkelijk een netwerk buiten het boerenbedrijf in stand te houden. Wat dat betreft lijkt in die tijd de situatie van begin negentiende eeuw, zoals aangehaald

²⁶ A.J. Jansen, *De sociale gevolgen van de mechanisatie in de landbouw* (Wageningen 1968).

door de eerdergenoemde feestspreker, weer terug te keren. De boer heeft het te druk met overleven om een grote maatschappelijke rol te vervullen. De landbouw voegde zich meer en meer in één algemene bedrijfsstijl van efficiency, zonder veel aandacht voor maatschappelijke kwaliteitsaspecten. De boer trok zich terug op het eigen erf.²⁷ De rol van boeren in het publieke bestuur nam aantoonbaar af.²⁸ Dat kwam niet alleen door het dalend aantal boeren en het toenemend aantal niet-boeren, maar ook door de opschaling van het publieke bestuur. Sinds 1950 is het aantal gemeenten in de provincie Groningen bijvoorbeeld gedaald van 56 tot 25 nu; in diezelfde periode nam het aantal gemeenten in Nederland af van 1015 tot 443.²⁹ En zoals al opgemerkt, het aantal waterschappen verminderde drastisch, en ook de schaal van de landbouworganisaties werd groter.

In 1990 hield de Veenkoloniale Boerenbond op te bestaan: zij fuseerde met het Drents Landbouwgenootschap tot DVLG. Die organisatie ging in 1993 op in de Noordelijke Land- en Tuinbouw Organisatie. Na verdere fusies ontstond daaruit LTO-Noord, dat alle boeren en tuinders noordelijk van de grote rivieren verenigt. Momenteel heeft LTO-Noord nog 3 afdelingen in de Veenkoloniën, met gemiddeld zo'n 200 leden per afdeling. Borgercompagnie valt onder de afdeling Oude Veenkoloniën, en dat levert voor Borgercompagnie in 2007 precies één bestuursplaats op!

Hernieuwde maatschappelijke inbedding

Alles wijst er op dat die situatie van terugtrekken uit het maatschappelijk gebeuren de laatste decennia weer veranderd is. Weliswaar ging de schaalvergroting van de omgeving gewoon door, maar de banden tussen boerenbedrijf en omgeving lijken in veel gevallen weer aangehaald te worden. Een eerste aspect van de sterkere banden van boerenbedrijven met de buitenwereld is dat op steeds meer boerenbedrijven een gezinslid, meestal de echtgenote, buitenshuis werkt. Deze ontwikkeling heeft vooral met emancipatietendensen te maken. Daarmee is de maatschappij weer meer op het bedrijf terug gekomen.³⁰ De Hoog stelt overigens dat buitenshuis werken ook een probate overlevingsstrategie voor gezinsbedrijven in de landbouw is.³¹

Een tweede aspect is dat nogal wat bedrijven aan verbredingsactiviteiten doen. In 2003, het meest recente jaar waarvoor het CBS gegevens verzameld heeft, had 2,8 procent van alle boerenbedrijven in Nederland verblijfsaccommo-

²⁷ Zoals bijvoorbeeld beschreven in: J.D. van der Ploeg, *De virtuele boer* (Assen 1999).

²⁸ Een bekende studie op dat terrein is van Munters, *De stille revolutie*.

²⁹ T. Lisci-Wessels, *Ontwikkeling van het aantal gemeenten sinds 1900. CBS Bevolkingstrends, 1^e kwartaal* ('s-Gravenhage 2004).

³⁰ Zie bijvoorbeeld: B. Bock, *Tegelijkertijd en tussendoor. Gender, plattelandontwikkeling en interactief beleid* (Wageningen 2002).

³¹ C. de Hoog, *Opgaan, blinken, verzinken en uit de as herrijzen. Inaugurale rede Universiteit Wageningen* (Wageningen 2003).

datie beschikbaar, deed 6,3 procent aan huisverkoop, bood 4,5 procent stallingsmogelijkheden aan en was 0,4 procent actief in de zorgsector.³² Al deze activiteiten leiden tot min of meer intensieve contacten met buitenstaanders. Daarnaast had 12 procent van de bedrijven een beheersovereenkomst voor landschap of natuur. Ook dat levert contacten buiten de deur op, zij het doorgaans minder intensief.

Ook het hiervoor uitgelichte dorp Borgercompagnie biedt een voorbeeld van de hernieuwde maatschappelijke inbedding van de landbouw. In 1995 werd namelijk het eerste Compagniester Banket gehouden. Dit banket werd georganiseerd door een aantal boeren (en niet-boeren) die hun bedrijf openstellen voor bezoek door toeristen. Die toeristen krijgen op elk van de deelnemende bedrijven een deel van een diner geserveerd. Inmiddels is meer dan 150 mensen betrokken bij de organisatie. Het initiatief is in recente jaren uitgebreid naar een groter gebied en met nieuwe activiteiten³³. Evenals met de stichting van de eerste coöperatieve aardappelzetmeelfabriek in 1898 was Borgercompagnie daarmee opnieuw nationale voorloper.³⁴

Informeel leren: vakinhoudelijk of algemeen

Zoals hiervoor al aangegeven, blijkt uit het onderzoek van Lans dat bij entrepreneurs informeel leren veel belangrijker is dan formeel leren. Uit datzelfde onderzoek blijkt dat de onderzochte groep entrepreneurs vooral het intentionele informele onderwijs belangrijk acht. Het gaat dan om bedrijfsbezoeken, conferenties, studiegroepen, voorlichtingsbijeenkomsten en bezoeken aan onderzoeksinstellingen. In die zin moet het belang van de niet-intentionele contacten niet overschat worden, hoewel die in dat onderzoek toch hoger scoren dan formele scholing. De vroegere activiteiten van VHLO, zoals de college-serie 'Actieve beleidsvorming', zitten wat dat betreft in de gewaardeerde categorie. En hoewel die cursussen niet specifiek op entrepreneurs gericht waren, mogen we aannemen dat de potentiële deelnemers dat in zekere zin wèl waren.

Er zijn verschillende mogelijke redenen waarom de belangstelling voor dergelijke cursussen gaandeweg teruggelopen is. Eén daarvan is dat die cursussen vooral algemene, niet vak-inhoudelijke aspecten aan de orde stelden. Het onderzoek onder entrepreneurs wijst juist in de richting dat de leermotivatie vooral gericht is op vakinhoudelijke aspecten.

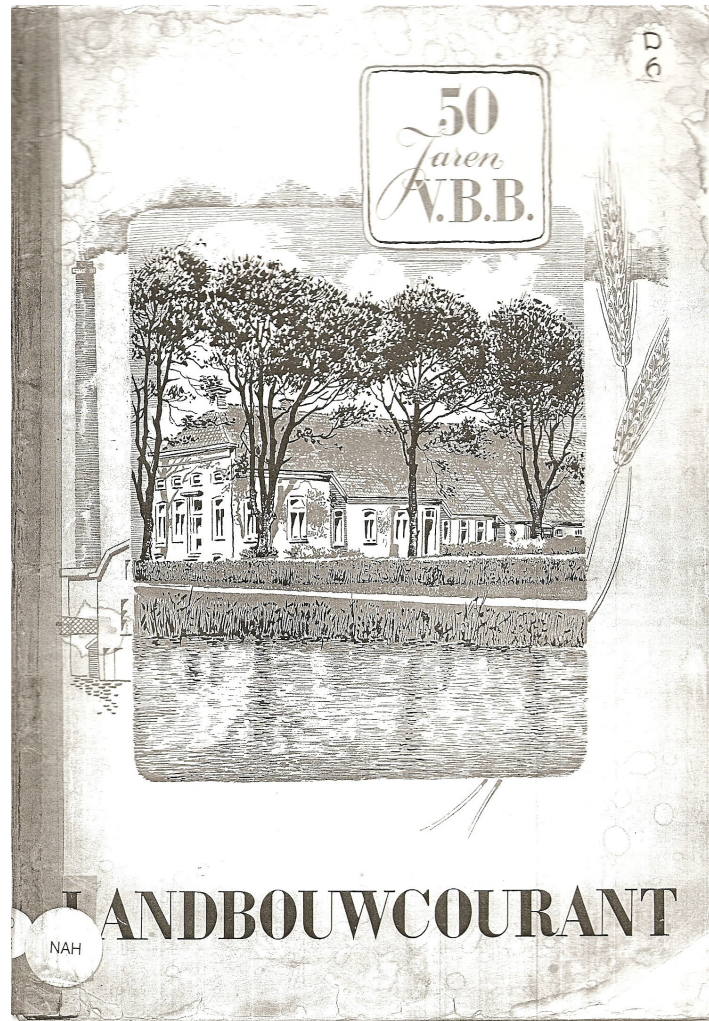
Een specifieke vorm van nieuwe externe relaties van de landbouw is de relatie met de overheid. Door Europese regelingen, natuur- en milieubeleid, rege-

³² CBS, *Landbouwteiling 2003* ('s-Gravenhage 2004).

³³ Zie: www.banket.org

³⁴ D.J.F. Kamann en D. Strijker, 'Reverse Network Engineering: A Top-down and Bottom-up Approach in the Tourist market' in: M. Giaoutzi & P. Nijkamp (eds.), *Tourism and Regional development: New pathways* (Ashgate 2006) 29-50.

lingen rond dierziekten, vormen van structuurbeleid en allerlei registraties heeft de individuele boer veel contact met de overheid.

Uitgave van de Landbouwcourant n.a.v. het 50-jarige bestaan van de Veenkoloniale Boerenbond in 1953. (Collectie NAHI/UB Groningen)

Meer algemeen is op het platteland, en ook op boerenbedrijven, een soort van culturele verstedelijking opgetreden, waardoor maatschappelijke ontwikkelingen ook op het platteland en op de boerenbedrijven terechtkomen.³⁵ Boeren gaan net als andere burgers op vakantie, nemen deel aan culturele activiteiten en

³⁵ P.P.P.Huigen en D. Strijker, *De relatie tussen landbouw en samenleving: een proces van afstoten en aantrekken. Essay voor de NRLO* (Den Haag 1997).

participeren in allerlei niet-agrarische verenigingen. Er zijn geen aanwijzingen dat hun participatie afwijkt van die van andere burgers. Al deze nieuwe en hernieuwde contacten met de buitenwereld dragen bij aan 'informal learning' en hebben een 'unintentional' karakter.

Blijft de vraag over of het wel verstandig van ondernemers is om zich op vakinhoudelijke aspecten te richten, en de meer algemeen-maatschappelijke, niet direct toepasbare aspecten te verwaarlozen. Of zou het zijn dat de moderne boer dermate cultureel verstedelijkt is, dat die algemeen maatschappelijke kant wel afgedekt is?

Voorlichting en scholing in het streekverbeteringsprogramma 1956-1970

Erwin H. Karel

Inleiding

‘Wij leven in een merkwaardige tijd, een tijd van planning, van vóór- en na-calculatie; een tijd waarin men geen genoegen neemt met een in de traditie verankerde arbeidsmethode. Deze tijd wordt gekarakteriseerd door het feit, dat men zich van de situatie waarin men zich bevindt een rationeel beeld tracht te vormen, waardoor de mens in staat wordt gesteld, om enerzijds langs rationeel verantwoorde lijnen in de toekomst te zien, en anderzijds de uitkomsten van zijn handelingen te toetsen aan te voren opgestelde verwachtingen’.¹ Met deze wat omslachtige omschrijving probeerde één van de auteurs van het handboek *Agrarische Voorlichting* in 1961 duidelijk te maken dat in de moderne tijd een boer niet zonder plan kon werken. Het boek ademde de geest van het ‘modern dynamisch cultuurpatroon’, een moderniseringstheorie die door de Wageningse landbouwsociologen onder leiding van de hoogleraar E.W. Hofstee was ontwikkeld. Volgens deze these bevond de samenleving zich in een overgangsfase van traditioneel-ambachtelijk naar modern-industrieel. Veel boeren hadden de sprong naar het moderne leven nog niet of maar half gemaakt. Zij leden aan een ‘cultural lag’. Dat wil zeggen: ze leefden weliswaar in een moderne maatschappij, maar volgden nog steeds de traditionele waarden en normen. Het was de taak van de sociologen om, gesteund door voorlichters, deze boeren te leiden naar een modern cultuurpatroon. Planning was daarbij een van de sleutelwoorden. De landbouwsociologen vonden een mentaliteitsverandering onder boeren noodzakelijk. Het handboek benadrukte daarom: ‘Het doel van voorlichting is niet zozeer het “verkopen” van allerlei nieuwe technieken, maar bovenal het bewerkstelligen van een andere houding tegenover het werk, het openen van een nieuwe horizon voor de cliënt; m.a.w. voorlichting betekent het aanbrengen van een nieuw gedragspatroon bij de cliënt’.²

De Wageningse sociologen volgden een andere weg dan de traditionele landbouwvoorlichting die, sinds de opkomst van de wandelende voorlichters aan het einde van de negentiende eeuw, vooral gericht was op het bijbrengen van technische kennis. Hoe bestrijdt je onkruid? Welke stoffen kunnen de bodem verbeteren? Welke symptomen horen bij welke veeziekte? Het waren duidelijke en

¹ J.M. Schijen, *Agrarische Voorlichting* ('s-Gravenhage 1961) 3.

² *Ibidem*, 15.

praktische vragen die er opgericht waren het vakmanschap van de boer te verbeteren. De landbouwsociologen wilden echter niet het vakmanschap, maar de boer zelf verbeteren. En niet alleen hem, zijn vrouw en kinderen werden eveneens opgewacht door de voorlichter. Die stond als sociaal ingenieur klaar om het traditionele boerengezin om te toveren in een modern westers gezin. De scholing en de voorlichting moesten voor het volbrengen van die taak in een nieuw jasje worden gestoken. De Wageningse moderniseringstheorie diende daarbij als uitgangspunt. In de jaren vijftig bood zich een excellente gelegenheid aan om een en ander in de praktijk te brengen. De overheid startte toen een zogenaamd streekverbeteringsprogramma, een voorlichtingsproject dat beoogde traditionele boeren in achtergebleven landbouwkundige gebieden op te stoten in de (wel)vaart der volkeren.³

Landbouwonderwijs wordt meestal gegeven op scholen in een klassikale vormen. Het probeert een brug te slaan tussen theoretische inzichten en de praktijk van het boerenbestaan. Voorlichting is meer dan onderwijs geënt op de dagelijks praktijk van de landbouwers en hun gezin. Het is een zeer specifieke vorm van onderwijs, die juist onder agrariërs een grote vlucht heeft genomen. Het streekverbeteringsprogramma zoals dat in de jaren tussen 1956 en 1970 is uitgevoerd, geeft daarin meer inzicht.

Voorlichting en scholing in de streekverbeteringen kenmerkten zich door drie zaken. In de eerste plaats beoogden de voorlichters een integrale benadering van de bevolking via verschillende vormen van voorlichting (landbouwtechnische, huishoudelijke en agrarisch-sociale). In de tweede plaats moest één van die vormen, namelijk de agrarisch-sociale, nog ontwikkeld worden. En tot slot stond de modernisering van boer en gezin centraal. In deze drie opzichten week het af van de vooroorlogse voorlichting. Hoe kwam het programma tot stand? Hoe werd de voorlichting georganiseerd? Wie gaven de voorlichting? Hoe zag de scholing en voorlichting er in de praktijk uit? En waarom verdween het streekverbeteringsprogramma eind jaren zestig weer? Het zijn vragen die in het navolgende worden beantwoord.

Symbiose tussen wetenschap en politiek

In 1953 kregen de Wageningse sociologen de politieke wind in de rug voor hun ideeën. Het tot dan door het Ministerie van Landbouw gevoerde prijs- en productiebeleid raakte achterhaald. Dit beleid beoogde in de naoorlogse dagen de voedselprijzen laag te houden. Dat zou immers ook de lonen in de fabrieken drukken, de internationale concurrentiepositie van Nederland verbeteren en zo de broodnodige dollars voor de wederopbouw in kas doen vloeien. De wederopbouw was begin jaren vijftig bijna voltooid. De internationale landbouwmarkt

³ E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen 2005).

had zich hersteld. Het was niet langer de consument die profiteerde van het prijs- en productiebeleid. Het beleid diende nog slechts om de inkomens van kleine boeren op peil te houden. De subsidiëring van landbouwproducten had er namelijk toe geleid dat Nederlandse boeren onvoldoende hadden geïnvesteerd in hun bedrijven. De productiekosten van landbouwers op de zandgronden waren relatief veel te hoog. De boeren dreigden in de internationale concurrentiestrijd ten onder te gaan. De toenmalige minister van Landbouw Sicco Mansholt greep die situatie aan voor de introductie van een zogenaamd landbouwstructuurbeleid. De concurrentiepositie van boeren moest versterkt worden door de productieomstandigheden te verbeteren en niet langer door regulering van de landbouwprijzen.

Belangrijk instrument van het landbouwstructuurbeleid werd de ruilverkaveling.⁴ In 1954 nam het parlement een nieuwe ruilverkavelingswet aan. Daardoor werd het makkelijker een ruilverkaveling door te voeren. De wet voorzag in een rigoureuze ingrijpen in het landschap. Behalve de herverdeling van grond met als doel het creëren van grotere en toegankelijker percelen, beoogde de ruilverkavelingswet de aanleg van allerlei infrastructurele voorziening, zoals de verlegging van waterlopen, de verharding van wegen en de bouw van bruggen en dijken. Het hoeft nauwelijks betoog dat de ruilverkaveling-nieuwe-stijl handenvol geld kostte. De ambtelijke top op het Ministerie van Landbouw vreesde dat in, wat zij noemde, landbouwkundig achtergebleven gebieden de investeringen onvoldoende zouden renderen. Vooral in de komgronden langs de grote rivieren en in de oostelijke en zuidelijke landbouwgebieden waren de door boeren gehanteerde productiemethoden vaak volstrekt achterhaald. Achtergebleven was het synoniem voor achterlijk dat echter uit prudentie met de betrokkenen niet werd uitgesproken. Het waren juist deze boeren die in de ogen van de Wageningse sociologen leden aan een ‘cultural lag’. Beleidsmakers en sociologen vonden elkaar op dit punt.

De Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst (RLVD) zetten in 1953 volgens het Wageningse idee twee experimenten op: een in het Friese Rottevalle en de ander in het Noord-Brabantse Kerkhoven. Het eerste dorp stond voor de moderne boer. Hier woonden individualistisch ingestelde typen die niet bang waren om moderne productietechnieken toe te passen en die met een open geest de ontwikkelingen in de wereld volgden. Rottevalle werd gebruikt als een soort expositiedorp. Boeren konden hier zien hoe een modern georganiseerd landbouwbedrijf eruit zag. Kerkhoven was door en door traditionalistisch: een katholieke gesloten gemeenschap waar het autoritair vaderlijk gezag domineerde, waar ver-

⁴ G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* (Hilversum 2000); S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkavelingen in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Groningen/Wageningen 2004).

ouderde productietechnieken gangbaar waren en waar de bevolking hoofdzakelijk bestond uit kleine boeren. Hier moesten niet de bezoekers, maar de inwoners zelf ertoe overgehaald worden de moderne wereld binnen te stappen. Na evaluatie in 1955 werd besloten om volgens de Kerhovense methode voort te gaan. Dus niet een modeldorp gebruiken om andere boeren te overtuigen, maar een daadwerkelijke toepassing van het sociaal-ingenieurschap door boeren te veranderen.

Voorlichters in het Groningerland op werkbezoek (Collectie Veenkoloniaal Museum te Veendam)

De aanleiding om het streekverbeteringsprogramma te starten werd gevonden in een rapport over de kosten van melkproductie. Bij de gemengde bedrijven op de zandgronden bleken die kosten aanzienlijk hoger te liggen dan op de moderne veehouderijbedrijven in de veenweidegebieden. Aangezien subsidies werden berekend op grond van de hoogste productiekosten, betekende dit dat de boeren met de moderne bedrijven 'slappend' rijk werden. Het was dus zaak om de productiekosten in de achterblijvende landbouwgebieden te laten dalen door de productieomstandigheden daar te verbeteren. In 1956 werd daarom besloten om het streekverbeteringsprogramma in 19 gebieden te starten. Later volgden er nog 113 gebieden verspreid over heel Nederland. Gemiddeld duurde een streekverbetering zo'n zes jaar. In 1970 werden de laatste streekverbeteringsprojecten afgesloten.

Wat is streekverbetering?

Streekverbetering was een voorlichtingsprogramma, waarin de scholing van boeren en hun gezinnen door middel van cursussen een belangrijke plaats innam. Weliswaar werd er soms ook materiële steun verleend in de vorm van bijvoorbeeld subsidies, maar dat was bijzaak. Het programma bestond uit drie onderdelen: de bedrijfstechnische of landbouwkundige voorlichting, de huishoudelijke voorlichting en de agrarisch-sociale voorlichting. In de optie van de plannenmakers moesten deze drie vormen zoveel mogelijk geïntegreerd worden met als doel het hele boerengezin van een traditioneel naar een modern cultuurpatroon te leiden. In hun visie las een moderne boer de krant, was hij lid van zijn boerenbond, nam hij deel aan de lokale politiek, was hij geen sleurlid van de kerk, maar nam zelfbewust deel aan de discussies. In zijn sociale leven vond hij het normaal om gasten uit te nodigen, was hij niet teleurgesteld aan zijn oudste zoon hem niet wilde opvolgen en nam hij af en toe vakantie.⁵ Zijn vrouw regelde het huishouden op rationele grondslag. Ze maakte gebruik van moderne apparatuur als wasmachines en diepvriezers. Ook zij was actief in het maatschappelijk leven, zoals bij de bond van plattelandsvrouwen, bij kerkelijke organisaties en in het verenigingsleven in het dorp. Het boerengezin telde, net als het moderne westerse burgerlijk gezin, bij voorkeur niet meer dan twee tot drie kinderen. Het samenwonen van verschillende generaties op één boerderij, zoals in oostelijk Nederland halverwege de jaren vijftig nog veel voorkwam, werd minder wenselijk geacht.⁶ De kinderen in een modern gezin kregen een goede voortgezette beroepsopleiding. Voor de lagere sociale klassen betekende dat de kinderen 'hoger op' moesten komen, dat wil zeggen in aantrekkelijkere banen dan hun ouders.

Het voorlichtingsprogramma richtte zich in eerste instantie op de dorpsgemeenschap en was slechts zijdeling op individuele gezinnen afgestemd. In de opvatting van de Wageningse sociologen werd er namelijk vanuit gegaan dat boeren niet alleen door economische motieven in hun bedrijfsvoering werden geleid, maar dat sociaal-culturele omstandigheden op zijn minst van even grote invloed waren. Een boer keek naar zijn buurman of naar een gezaghebbende boer in zijn dorp, alvorens iets in zijn bedrijfsvoering aan te passen. De voorlichters waren er daarom zeer op gespitt 'local leaders' in te schakelen. Hun voorlichtingshandboek onderwees dat beïnvloeding van de gezagsdragers in de gemeenschap veel rendabeler was dan veel aandacht besteden aan een volgzaam en onbelangrijk lid van de dorpsgemeenschap.⁷ De voorlichters moesten voortdurend rekening houden met de 'sociale dwang' in de dorpen. In 'Ameland', waar

⁵ E.W. Hofstee, 'Veranderend Platteland', *Landbouwkundig Tijdschrift*. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap 74 (1962) 671-690, aldaar 679.

⁶ G.A. Kooy, *De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek* (Assen 1959).

⁷ Schijen, *Agrarische Voorlichting*, 388.

een deel van de gezinnen moest verhuizen kreeg de RVLD de indruk 'dat het aantal kandidaten voor de nieuwe bedrijven in de polder al groter zou zijn geweest, indien er vanwege de dorpsamenleving geen bedekte tegenkanting was'.⁸ In de Groningse streekverbetering 'Zuidelijk Westerkwartier' stond de bevolking eveneens wantrouwend tegenover vestiging in de nieuw ontgonnen Zuidpolder. Wonen buiten het dorp op een boerderij op je eigen land was in deze streek niet gebruikelijk. De voorlichters haalden daarom eerst bekwame boeren met enig aanzien in de dorpen ertoe over zich in de polder te vestigen. De aarzelaars volgden daarna vanzelf.⁹ Sociale dwang werd op deze manier omgekeerd en ingezet om boeren tot verandering te bewegen.

Op lokaal niveau organiseerde een streekverbeteringscommissie de activiteiten. Hierin namen vertegenwoordigers van de belangrijkste lokale boerenbonden plaats. Het Ministerie van Landbouw voegde de regionale rijkslandbouwconsulent als ambtelijk secretaris toe aan de commissie. Bovendien werden dorpsnotabelen uit het bankwezen en de agrarische industrie aangezocht als adviseur. De commissie werd meestal opgesplitst in werkgroepen die een deel van de lokale problemen onder hun hoede namen. In elk geval was er altijd een deelcommissie voor de huishoudelijke voorlichting en voor de agrarisch-sociale voorlichting. De streekverbeteringscommissie vervulde een intermediaire taak tussen de RLVD en de bevolking. Het ministerie sloot daarmee enigszins aan bij de uit Amerika overgewaaide ideeën over 'community-organisation', waarin de zelfwerkzaamheid van de bevolking hoog stond aangeschreven.¹⁰ Deze zelfwerkzaamheid werd niet alleen bevorderd om de deelname aan het programma te vergroten. Ze was vooral bedoeld omdat het geïntensiveerde voorlichtingsprogramma slechts een tijdelijk karakter had. Nadien moest de bevolking zelf de wegen vinden om de modernisering van de landbouw op peil te houden.

De RLVD organiseerde de streekverbetering niet in zijn eentje. De drie centrale landbouworganisaties hadden een belangrijke vinger in de pap. Dat had op zijn minst twee redenen. Al in de jaren vijftig was dit ministerie uitgegroeid tot wat later vaak werd aangeduid als het Groene Front, een samenbundeling van allerlei belangenorganisaties van de landbouwsector. Belangrijkste element daarin waren de centrale landbouworganisaties.¹¹ Hun vertegenwoordigers liepen het ministerie in en uit, zaten in vrijwel alle overlegorganen en bepaalden via een corporatistisch georiënteerd bestuursmodel het beleid van de Nederlandse landbouw. Het verschil tussen een ambtenaar op het ministerie en een beleidsmede-

⁸ Nederlands Agronomisch Historisch Instituut Groningen (NAHI), Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ ir. E. Tonkens'.

⁹ E.H. Karel, 'Zuidelijk Westerkwartier in beweging. Landbouw en streekverbetering in Groningen, 1956-1970', *Historisch Jaarboek Groningen* (2005) 71-90, aldaar 88.

¹⁰ J. Boer, 'Het begrip "Community Organization" in het Amerikaanse Maatschappelijk Werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* afl. 4 (1958) 49-55.

¹¹ S.L. Louwes, 'Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode' in: G.A. Kooy, J.H. de Ru en H.J. Scheffer, *Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980) 223-249.

werker van de boerenorganisaties was in die jaren niet altijd voor iedereen duidelijk. Het was haast vanzelfsprekend dat zij ook nauw betrokken zouden zijn bij de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma.

Er was echter ook een inhoudelijke reden. Kerken en de aan hen verwante organisaties veronderstelden dat in de streekverbeteringen de voorlichting verder zou reiken dan alleen maar technische kwesties. De huishoudelijke en de agrarisch sociale voorlichting drong in hun ogen diep in de persoonlijke levenssfeer. Vooral de vragen over opvoeding, sexualiteit en samenlevingsproblemen in het gezin had betrekking op zaken, waarvoor de confessionele organisaties geen taak voor de staat in zagen weggelegd. Net als elders in het maatschappelijke werk trokken zij deze taken naar zich toe. Dit betekende dat de RLVD zich moest beperken tot de landbouwtechnische voorlichting. De drie centrale landbouworganisaties (KNBTB, NCBTB en de KNLC) namen de sociale voorlichting zelf ter hand, overigens wel goeddeels gefinancierd door de overheid. Standorganisaties en overheid verzorgden dus gezamenlijk het programma.

De doelstellingen van de streekverbetering zijn nooit vastgelegd. Wel kan men die achteraf reconstrueren. Die hiervoor geschetste modernisering van bedrijf en gezin waren geen doel op zich zelf. Het ging er om dat de boeren een inkomen uit hun bedrijf zouden verwerven dat op zijn minst vergelijkbaar was met dat van een fabrieksarbeider. Liever zelfs meer, omdat het ondernemersrisico diende te worden gedekt. Om dat te bereiken moest een mentaliteitsverandering plaatsvinden. Bij veel kleine boeren was de voortzetting van het bedrijf door de oudste zoon het hoogste ideaal. In de moderne bedrijfsvoering moest echter winstmaximalisatie op de eerste plaats komen. Niet het boer-zijn, maar het ondernemerschap was het belangrijkste.

Er waren twee routes, of beter gezegd twee groepen van strategieën die naar de modernisering van het bedrijf konden leiden: de landbouwtechnische of bedrijfstechnische en de sociale. De eerste waren het werkvlak van de RLVD en de tweede van de boerenstandorganisaties, maar door het geïntegreerde karakter van de verschillende voorlichtingsvormen liep er geen absolute grens tussen beide. Dit werd versterkt doordat voor het aspect van de agrarisch sociale voorlichting in de streekverbeteringen nascholingscursussen werden georganiseerd voor vrijwel alle betrokken voorlichters.

De voorlichters en hun opleiding

Er waren verschillende soorten voorlichters actief in de streekverbeteringen. In de eerste plaats de voorlichters van de RLVD en hun assistenten. Hun werk had zich vanaf het einde van de negentiende eeuw vooral in de praktijk ontwikkeld. Daarnaast waren er de huishoudconsulenten, die meestal verbonden waren aan een landbouwhuishoudschool. Ze werkten daar als lerares en gaven meestal in een deeltijd aanstelling voorlichting in de streekverbeteringen. De huishoude-

lijke voorlichting op het platteland stamde uit de jaren dertig. Toentertijd was het werk opgezet door de stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP), die na de oorlog haar werk voorzette. De derde groep bestond uit agrarisch-sociale voorlichters. Hun werk was nieuw. Behalve van de professionele krachten werd er ook gebruikt gemaakt van vrijwilligers. Zij werden gerekruteerd uit de lokale bevolking en traden vaak op als gespreksleiders bij huiskamerbijeenkomsten.

De landbouwtechnische voorlichting werd dus verzorgd door de RLVD. Deze dienst kon bogen op een zeer uitgebreide ervaring ter zake. Al aan het einde van de negentiende eeuw bekostigde het Ministerie van Landbouw de rondtrekkende landbouwlerearen. Na een reorganisatie in de jaren twintig ontstond daaruit de RLVD, die geleid werd door rijkslandbouwconsulenten.¹² Deze consulenten probeerden zo dicht mogelijk bij de boeren en het boerenbedrijf te staan, waar de een beter in slaagde dan de andere. De rijkslandbouwconsulent werd ondersteund door assistenten en hulpkrachten. De hoger opgeleide voorlichters hadden meestal in Wageningen hun opleiding genoten, de anderen volgden cursussen via allerlei landbouwscholen. De RLVD groeide in de loop van de jaren gestaag, waardoor een zekere bureaucratisering van de organisatie ontstond en in het verlengde daarvan de afstand tot de boer toenam. Ze werden dan ook niet overal met open armen ontvangen.

De agrarisch-sociale voorlichter was één van de belangrijkste schakels in de steekverbeteringsvoorlichting. Hij was degene die de Wageningse moderniseringstheorie vorm moest geven in de praktijk. De eerste agrarisch-sociale voorlichter was eind 1955 aangesteld. Dat aantal groeide in twee jaar tijd uit naar 7. In 1960 waren er al 21 in dienst van de standsorganisaties en in 1965 44.¹³ De academisch gevormde voorlichter had bij de verschillende boerenbonden de leiding, stelde de voorlichtingsprogramma's op, verrichtte onderzoek en bepaalde de gewenste opleiding voor de vrijwilligers. Bovendien zorgde hij voor een verwetenschappelijking van het voorlichtingswerk, zoals dat ook elders in de samenleving onder invloed van sociologen gebeurde.

De meeste voorlichters hadden in Wageningen een studie sociologie, een studie sociale geografie of een technische opleiding als landbouwkundig ingenieur met een specialisatie in de agrarische sociologie gevolgd. Deze ingenieurs genoten de voorkeur bij aanstellingen. Een enkele maal vond men onder de agrarisch-sociale voorlichters een econoom of jurist. Weliswaar bestond er in de hiërarchie een onderscheid tussen leidinggevende en ondergeschikte krachten, maar dit betekende niet dat leidinggevendenden geen veldwerk hoefden te verrichten. Zij moesten in de streken waar de bevolking nog in een sterk isolement

¹² P.J.P. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst* (Wageningen 1984) 23-95.

¹³ G.F.J. Hildebrand, 'De ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting', *Landbouwvoorlichting* 18 (1961) 220-225; *Verslag over de landbouw in Nederland 1965* ('s-Gravenhage 1967) 81.

leefde of de benadering van de bewoners een goede kennis van de dorpsverhoudingen vereiste, de voorlichting zelf ter hand nemen.¹⁴ Voor de middelbaar opgeleide krachten gold als eis dat zij een studie hadden gevolgd aan een landbouwschool, een opleidingsschool voor landbouwhuishoudleressen, een sociale academie of een daaraan gelijkwaardige studie. Als aanvullende eis stelden de standorganisaties dat de persoon afkomstig moest zijn uit een landbouwkundig milieu of praktijkervaring op het platteland moest hebben opgedaan.

Veel voorlichters waren in Wageningen in aanraking gekomen met de ideeën van Hofstee. Hofstee verzamelde in de loop van de tijd een groep onderzoekers om zich heen die zijn moderniseringstheorie niet alleen onderzochten, maar via colleges en cursussen verder uitdroegen. Onder hen bevond zich A.W. van den Ban, die later hoogleraar Voorlichtingskunde werd aan de Landbouwhogeschool. Ook diens broer J.P. van den Ban, actief in de verbetering van de komgronden, was verbonden aan de opleiding van nieuwe voorlichters. Anderen waren de gezinsocioloog G.A. Kooy, de hoogleraar huishoudkunde C. Willinge Prins-Visser. Hofstee en zijn groep zijn beïnvloed door de Amerikaanse landbouwvoorlichting. Hij en Willinge Prins-Visser bezochten in het kader van de Marshallhulp verschillende Land Grant Colleges (landbouwscholen) in de Verenigde Staten.¹⁵ Op deze manier kwamen zij ook in aanraking met de 'Home Economics', de huishoudkundige voorlichting aan boerinnen. De op moderne leest geschoede voorlichting van de Amerikanen werd gebruikt bij het opzetten van voorlichtingsprogramma's in Nederland, hoewel men te allen tijde rekening moest houden met de verzuilde omstandigheden in Nederland en de consequenties die dat had voor de voorlichting aan gezinnen.

De opleiding tot streekverbeteringsvoorlichter vond plaats in Bennekom. De cursisten sloten die opleiding af met een driedaags examen. De cursussen waren in belangrijke mate toegespitst op de praktijk van de ruilverkaveling, vandaar dat de examens gingen over vakken als 'arbeidsleer', 'ruimtelijke ordening', 'ruilverkavelingswet', 'landschapsverzorging' en 'bedrijfsvergroting'.¹⁶ Daarnaast behoorden ook examens 'maatschappelijk werk en 'agrarisch-sociale voorlichting en voorlichtingsmethodiek' tot het programma. In het cursusmateriaal waren de theoretisch gemodelleerde moderne en de traditionele boer terug te vinden in praktische beschrijvingen. Anders dan de theoretische conceptualisering waarin de moderne boer uitgangspunt en norm was, nam men in het cursusmateriaal vaak de kleine, traditionele boer als vertrekpunt: 'De boer is gewend om lang te werken in een kalm tempo, zijn bedrijf is slecht verkaveld, hij moet lange afstanden afleggen, alles kost veel tijd, hij is bepaald niet lui, maar de omstandigheden

¹⁴ Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting en het begeleidend maatschappelijk werk in Nederland ('s-Gravenhage 1963) 16.

¹⁵ F. Inklaar, Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland (Den Haag 1997).

¹⁶ NAHI, Archief W. Horinga, 'Specialistencursus streekontwikkeling'.

beletten hem om rationeel zijn dag in te delen. Tijd is voor hem geen geld. Hij woont midden tussen zijn dorpsgenoten in een dichte bebouwing, spreekt dagelijks zijn burens en neemt de tijd voor een praatje. Het bedrijf is niet groot, je bent lang onderweg met alles, je bent altijd bezig, er wordt van je verwacht, dat je je de tijd gunt om te praten'.¹⁷ Theorie en praktijk sloten zeker niet naadloos op elkaar aan. Voorlichters moesten hun programma's aan de lokale omstandigheden aanpassen. Soms herkenden de boeren de agrarisch-sociale voorlichting overigens niet als aparte activiteit. Zo waren slechts 4 van 22 landbouwers die deelnamen aan een evaluatie in de streekverbetering 'Maas en Waal-west' bekend met het begrip 'agrarisch-sociale voorlichting'.¹⁸

Ook de huishoudelijke voorlichtsters volgden nascholingscursussen, onder andere bij de afdeling Huishoudkunde van de Wageningse Landbouwhogeschool. Zij maakten daar kennis met moderne huishoudelijke apparatuur en nieuwe materialen voor de inrichting van woningen. Later volgden zij ook bijscholingscursussen die betrekking hadden op de financiën van het gezin. Een deel van die nascholingscursussen werd verzorgd door de boerenstandorganisaties, die er ook voor zorgden dat vrijwilligers werden opgeleid. De katholieke organisaties gebruikten daarvoor bijvoorbeeld het Nijmeegse 'Berg en Dal' en het Noord-Limburgse vormingscentra 'Kasteel Well'. De vrijwilligers werden onder ander ingeschakeld om gesprekken tussen boeren en hun gezinnen te leiden. Door de nascholing in eigen hand te houden konden de confessionele organisaties een christelijk uitgangspunt onder de agrarisch-sociale voorlichting leggen. J. Bouma, werkzaam bij een katholieke standsorganisatie, benadrukte dat binnen de agrarisch-sociale voorlichting de levensbeschouwelijke overtuiging niet verborgen mocht worden, sterker, het was de plicht van de katholieke bonden om de agrarisch-sociale voorlichting op levensbeschouwelijke grondslag te organiseren. 'Een 'modern cultuurpatroon', dat de mens zijn gerichtheid op God zou ontnemen, zou in het licht van deze levensopvatting onmogelijk als een waarde kunnen worden gezien'.¹⁹ Agrarisch-sociale voorlichters gaven daarom in de streekverbeteringen ook cursussen als 'De Kerk in beraad', 'Katholiek in de moderne tijd' en 'Christen zijn nu'.

Bedrijfstechnische voorlichting

Na de 'vingeroefening' in de voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle, opende zich vanaf 1956 voor de voorlichters de mogelijkheid om hun nieuwe ideeën grootschalig in de praktijk te brengen. De wijze waarop de modernisering moest plaatsvinden verschilden per streekverbetering nogal. In het ene geval lag

¹⁷ NAHI, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ir. E. Tonkens'.

¹⁸ A.W. van den Ban, De mening van enkele boeren over de streekverbetering Maas en Waal west (Wageningen z.j. [1962].

¹⁹ J. Bouma, Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting. Doelstellingen, uitvoeringen, resultaten en toekomstverwachtingen van de agrarisch sociale gespreksgroepen van de A.B.T.B. (Groningen 1960) 86-87.

een intensivering van de melkveehouderij, dus het verhogen van het aantal dieren per hectare grasland, in de lijn der verwachtingen. In andere gevallen legden de voorlichters nadruk op ontmenging van de bedrijven, dus een reductie van het aantal verschillende productietaken op een bedrijf. Overschakelingen van akkerbouw naar tuinbouw was ook een optie, net als mechanisering, specialisatie van het bedrijf en uitbreiding van het landbouwareaal.

Modernisering van de landbouw betekende ook dat er meer cursussen technisch gebied moesten worden gegeven (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

De keuze van de te volgen moderniseringsstrategie beïnvloedde slechts zijdelings de gehanteerde voorlichtingsmethodiek. Veel eindverslagen over streekverbeteringen zijn wat spaarzaam in hun informatie over de wijze waarop de bedrijfstechnische voorlichting werd gegeven. Meestal werd volstaan met een analyse van de problemen en de weg naar de oplossing daarvan. Er werd bijvoorbeeld grondonderzoek of gewasonderzoek gedaan door een landbouwkundig instituut, dat vervolgens verbeteringstechnieken aandroeg. Deze summierheid in informatie stond in schril contrast met de verslagen over de huishoudelijke en agrarisch sociale voorlichting. Daar werden de georganiseerde cursussen, excursies en tentoonstellingen wel breed uitgemeten. Toch kan aan de hand van een aantal eindverslagen, de toen gangbare handboeken en uit bewaarde archieven gereconstrueerd worden hoe de voorlichting werd gegeven. Daaruit blijkt onder

andere dat in vrijwel alle streekverbeteringen het hele scala van bekende voorlichtingsmethoden werd ingezet.

In het algemeen gesproken kon de voorlichting worden opgesplitst in individuele en groepsvoorlichting. De streekverbetering koos als uitgangspunt de groepsvoorlichting. Het was namelijk aanvankelijk de bedoeling om de hele dorpsgemeenschap in de richting van een modern cultuurpatroon te sturen. Dat wil overigens geenszins zeggen dat men geen aandacht had voor de individuele voorlichting. In de loop van de jaren zestig werd die zelfs steeds belangrijker. Bovendien was de individuele benadering vaak noodzakelijk om boeren die een afwachtende houding aannamen, toch bij het voorlichtingsprogramma te betrekken. De voorlichters werd afgeraden om onuitgenodigd op het erf van zulke boeren te verschijnen. In plaats daarvan adviseerde men hun een gelegenheidspraatje aan te knopen op markten, veilingen of andere openbare bijeenkomsten. Op die manier kon het vertrouwen van de boeren gewonnen worden. Vervolgens kon er dan ook een bedrijfsbezoek plaatsvinden. Individuele voorlichting werd soms ook geprefereerd als een bedrijf als voorbeeld voor andere kon functioneren. Wanneer het lukte om een nieuwe methode op enkele bedrijven te introduceren, hoopte men dat de rest spoedig zou volgen.²⁰

De meeste voorlichtingsmethoden waren al decennialang beproefd. Dat gold bijvoorbeeld voor de zogenaamde demonstraties, die tot doel hadden boeren te overtuigen van het nut dat bepaalde technieken, werkwijzen en werktuigen voor hen konden hebben.²¹ Deze demonstraties werden aangeprezen vanwege hun indringendheid en doeltreffendheid. Wanneer de boer zelf iets mocht uitproberen, was het leereffect veel groter. De methode werd al vanaf het begin van de twintigste eeuw ingezet door landbouwvoorlichters, omdat ook 'theoretische' problemen op een zeer praktische wijze konden worden uitgelegd. In de streekverbeteringen kenden men twee soorten demonstraties. De ene toonde een nieuwe of betere werkwijze, de andere liet vooral het resultaat zien van een juiste werkwijze. In de streekverbetering 'Emphel Orthen' demonstreerden de voorlichters bijvoorbeeld het goed ophokken van granen, de bestrijding van heermoes, inkuilmethoden, de verbouwing van een stal tot een loopstal en het schoonmaken melkgereedschappen.²² In 'Maarsseveense Plassen', een tuinbouwgebied dat als gevolg van de stadsuitbreiding van Utrecht gereconstrueerd moest worden, werkte de RLVD met proefvelden. Dat was noodzakelijk omdat de nieuwe grond waarop de kassen verschenen nog onvoldoende vruchtbaar was voor snelle opbrengsten. Op de proefvelden lieten de voorlichters zien hoe de

²⁰ Schijen, *Agrarische Voorlichting*, 376.

²¹ *Ibidem*, 403.

²² *Streekverbetering Empel-Orthen*, 1 januari 1957 - 31 december 1962 (Oss 1963) 17.

grond het best bemest kon worden. Later werden er ook allerlei teeltproeven met nieuwe gewassen getoond.²³

De demonstraties die het resultaat van een werkwijze lieten zien waren vrijwel altijd in de vorm van een voorbeeldobject. Met behulp van de RLVD konden boeren een onderdeel van hun bedrijf modelmatig inrichten. Dit was bijzonder effectief wanneer het Ministerie van Landbouw wilde dat boeren de productieomstandigheden op hun bedrijf zouden verbeteren. Andere boeren uit het dorp konden dan op de modelboerderij zelf zien hoe het gebouw of de machine in de praktijk werkte. In de streekverbetering 'Haarle' werden bij boeren als voorbeeldobjecten ingericht: een stal met een mechanische uitmester, een goed ingericht kippenhok, een ruimte voor het opbergen van kleingereedschap en een varkensmesthok. In de streekverbetering 'Slagharen Schuinesloot' wilde het Ministerie van Landbouw de kleinschalige varkensfokkerij bevorderen. De meeste boeren hadden wel twee of drie varkens op hun bedrijf, maar gezien dat geringe aantal was de wil om te investeren in goede schuren niet groot. De schuren waren daardoor vaak van slechte kwaliteit: ruimtegebrek, te koud en te tochtig voor de fokkerij.²⁴ Op één van de boerderijen werd een voorbeeldschuur ingericht om te laten zien hoe de temperatuur geregeld kon worden en hoe de hokken voor de varkens het best konden worden ingericht.

Naast de demonstraties vormden de cursussen, die er in alle maten en soorten waren, een tweede belangrijke methode in de voorlichting. Deze beperkten zich niet alleen tot praktische landbouwtechnische kwesties, maar hadden vaak ook het 'economisch bedrijfsbeheer' als onderwerp. In dat geval moesten de boeren weer terug naar de schoolbanken. Boeren werden gestimuleerd een bedrijfsboekhouding op te zetten. Dit betrof geen financiële boekhouding, maar een productieboekhouding. Ze werden soms door de boer zelf bijgehouden, soms met steun van één van de boekhoudkundige bureaus van de boerenorganisaties. De resultaten werden tijdens bijeenkomsten 'met boeren uit het dorp besproken, zonder dat overigens duidelijk was van welke boerderij de gegevens kwamen. De dorpsgenoten konden zo een indruk krijgen van de mogelijkheden van verschillende landbouwactiviteiten in hun streek. Meestal werd de boekhouding ook met de boer persoonlijk doorgenomen en kreeg hij tips om zijn resultaat te verbeteren. Het mes sneed hier dus van twee kanten: de boeren kregen inzicht in de totstandkoming van hun bedrijfsresultaat en de RLVD verzamelde kennis over de beste productiemethoden in een streek.

De cursussen werden vooral bezocht door de jongere generatie. De RLVD hoopte via hen ook het bedrijfshoofd, meestal de vader, te beïnvloeden. Maar dat was geen eenvoudige taak. De gezagsverhoudingen waren op veel boerderijen nog van dien aard dat vaders wil wet was. Verouderde en traditionele pro-

²³ *Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen* (Maarsseveen 1969) 20-21.

²⁴ Streekverbetering Slagharen-Schuinesloot (Hengelo O. z.j. [1962]) 10.

ductietechnieken konden daardoor vaak de overhand houden. De RLVD probeerde daarom de boeren niet alleen via de schoolbanken, maar ook via laagdrempelige cursussen te bereiken. In veel streekverbeteringen had de landbouwvoorlichtingdienst een gebouw of keet die was ingericht om praktijkgerichte cursussen te geven. De cursus 'hygiënisch melkwinning' was daarvan een voorbeeld. Door de invoering van het machinale melken werkten de boeren met nieuw gereedschap. Zij moesten leren hoe het melkgereedschap efficiënt gereinigd kon worden. Door de mechanisering werd het melken, in veel streken traditioneel het werk van de boerin, weer door de man gedaan.²⁵ De reiniging bleef echter vaak een taak voor de vrouw. In de streekverbetering 'Zuidelijk Westerkwartier' was dit een van de weinige landbouwtechnische cursussen waar vrouwen aan meededen.²⁶ Het ging daarbij niet alleen om het goed schoonmaken van het melkgerei, maar om ook het efficiënt inrichten van de melkkamer. Netjes gestapelde melkbussen en keurig opgehangen melkgerei bevorderden de arbeidsproductiviteit. Voorlichters ontdekten al gauw dat via de boerin hier veel meer resultaat was te verwachten.

De cursussen waren weliswaar op de overdracht van kennis gericht, maar hadden ook een sociale functie. Er was immers ook tijd voor sociaal contact. Soms leidden die informele besprekingen tot studieclubs. Wanneer een groep boeren in een streek besloot om een nieuw product te introduceren op hun bedrijf was het handig om de resultaten onderling uit te wisselen. De aard van een studiegroep kon verschillen. In elk geval waren ze er op gericht actuele ontwikkelingen in de bedrijfssector te volgen. Verder dienden ze ook ter uitwisseling van informatie over bijvoorbeeld geschikte teeltmethoden. De streekverbetering 'Haarle' kende een kalveropfokclub en een studieclub rundveehouderij en die in 'Maarsseveense Plassen' een tuinbouwstudieclub. In wezen leende elk onderwerp zich om er een studieclub over op te richten.

De voorlichters bevorderden de aansluiting bij verenigingen. Een moderne boer moest immer buiten zijn bedrijf ook actief zijn. Bovendien kwam het de productiviteit ten goede. Zo werd vrijwel overal het lidmaatschap van melkcontroleverenigingen gestimuleerd. De streekverbeteringscommissie 'Haarle' vond dat zelfs zo belangrijk dat zij een premie in het vooruitzicht stelde aan boeren die zich aansloten.²⁷ Wie lid was controleerde niet alleen de hoeveelheid geproduceerde melk, maar ook de kwaliteit. Bovendien werd het voederpatroon van de koeien geregistreerd en leverde dit net als bij de bedrijfsboekhouding nuttige kennis op over de beste methode om het melkvee te verzorgen. Overigens kon die kennis ook via wedstrijden en keuringen worden verzameld. De streekverbe-

²⁵ M. Lenders, *Plattelandsvrouwen in een dorpsamenleving. Een antropologisch onderzoek naar de invloed van het moderniseringsproces op het leven van boerinnen vanaf het begin van de eeuw tot nu* (Doctoraalscriptie VU; Amsterdam 1979).

²⁶ Karel, 'Zuidelijk Westerkwartier in beweging', 86.

²⁷ *Streekverbetering Haarle 1956-1962* (z.p. 1962) 10.

tering 'Maarsseveense Plassen' organiseerde bijvoorbeeld teeltwedstrijden voor sla, bloemkool en prei. De streekverbeteringscommissie verstreekte het teeltmateriaal en keurde gedurende de groei de gewassen enkele malen. De tuinder verstreekte gegevens over teeltmethode en bemesting. Op die manier kon informatie over de beste teeltmethoden worden vergaard.

Evenals de cursussen hadden ook de excursies zowel een informatieve als sociale functie. Het sociale element werd versterkt doordat boer en boerin samen het uitstapje maakten. Veel van de reisjes gingen naar streekverbeteringen elders. Zo bezochten de boeren in 'Spier-Wijster' niet alleen in het voorbeeldorp Rottevalle, maar ook de streekverbetering 'Ameland' en die in het naburige 'Sleen-Erm-Diphoom'. De excursies droegen er ook toe bij dat boerendorpen uit hun isolement werden gehaald. De meeste boeren en boerinnen in Zeeland kwamen nauwelijks van hun eilanden af. Hun kennis van de 'buitenwereld' was daardoor nogal beperkt. Feitelijk gold dat echter ook voor veel dorpen elders die niet door water van de rest van de wereld waren afgesloten. Binnen de streek werd de onderlinge communicatie bevorderd door de uitgave van een nieuwsbrief. Ze verschenen onder kleurrijke namen als *Zo in en um d'n barg* (Neederberg) of *Tussen Ulenpas en Iessel* ('Hummelo Keppel'). Er werden talloze onderwerpen in behandeld van landbouwtechnische en huishoudelijke aard. De bladen, die meestal huis-aan-huis werden verspreid, zorgde er voor dat niet alleen de boerenbevolking in een dorp kennisnam van de vorderingen van de streekverbeteringen, maar dat de hele lokale bevolking op de hoogte bleef.

De geïsoleerde Zeeuwse eilanden zijn uiteindelijk door de Deltawerken zowel naar binnen als naar buiten ontsloten. Trouwens, ook de moderne media als televisie en radio speelden in die ontsluiting een rol. Deze media gingen vanaf het einde van de jaren vijftig een steeds belangrijkere rol spelen in de landbouwvoorlichting. Zo zond de AVRO de rubriek 'Voor het platteland' uit, verzorgde de NCRV het programma voor 'Boer en tuinder', profileerde de KRO zich liefst met drie rubrieken voor de boer waaronder 'Wij vrouwen van het land'. De VARA had de rubriek 'Voor het platteland' en de VPRO 'Het platteland nu'. Het Ministeries van Landbouw verzorgde zelf ook twee keer per week een tien minuten durende landbouwrubriek. Het Landbouwschap maakte het 'Agrarisch Radiobulletin', waarin dagelijks de marktberichten werden uitgezonden en het KNMI maakte speciaal voor de landbouw weerberichten.²⁸ De televisie stond nog in de kinderschoenen. De NTS zond vanaf 1958 maandelijks onder de titel 'Internationaal Agrarisch Nieuws' een filmreportage uit.²⁹ In de streekverbeteringen hadden dit soort uitzendingen voor de voorlichters vooral een ondersteunende functie.

²⁸ Schijen, *Agrarische Voorlichting*, 419-420.

²⁹ *Ibidem*, 438.

„STREEKVERBETERING ELSLO e.o.“

Mededelingen Plaatselijke Commissie

Bedrijfsbeëindiging

Het ingestelde ontwikkelings- en saneringsfonds voor de landbouw zal mogelijkheden geven een eventuele bedrijfsbeëindiging te vergemakkelijken. Zoals bekend kan aan degenen die in een ruilverkavelingsgebied in uitvoering hun bedrijf aan de Stichting Beheer Landbouwgronden verkopen, boven de grond- en gebouwenprijs een beëindigingsvergoeding van maximaal 10 maal de pachtwaarde worden gegeven. Van pachtgronden beurt de gebruiker deze beëindigingsvergoeding. Deze regeling blijft gelden.

Daarnaast is thans een regeling inzake bedrijfsbeëindiging ontworpen in het kader van het z.g. ontwikkelings- en saneringsfonds voor de Landbouw.

De navolgende voorwaarden zijn hieromtrent bekend gemaakt. Om voor een beëindigingsvergoeding ingevolge genoemd saneringsfonds in

VAN DE REDACTIE

Stationsweg 152, Drachten

Verwacht wordt dat velen van de regeling inzake bedrijfsbeëindiging via het O. en S. fonds gebruik zullen maken.

Uw aandacht vragen verder de problemen rond de kavelinrichtingswerkzaamheden, de robolbestrijding en bedrijfsopvolging.

Voor de huisvrouwen staat een excursie op het programma.

aanmerking te kunnen komen zal:

1. de ondernemer het hoofdberoep in de land- of tuinbouw moeten hebben;
2. hij de leeftijd van 55 jaar moeten hebben bereikt;
3. hij sinds 1 januari 1960 het beroep van boer moeten hebben uitgeoefend;
4. het fiscaal inkomen de laatste 5 jaren gemiddeld niet hoger dan f 6 500 — per jaar moe-

Informatieblad voor de boerengezinnen in de streekverbetering Elslo

Het hiervoor opgesomde scala van voorlichtingstechnieken werd verder compleeteerd door praatavonden, forumdiscussies, tentoonstellingen, 'lichtbeeld'-presentaties, enzovoort. Het vernieuwende van de voorlichting zat niet zozeer in de gehanteerde technieken. Hooguit kan men stellen dat de voorlichters gezien de aard van de streekverbetering een voorkeur hadden voor de groepsvoorlichting. De modernisering betrof immers, althans toen het streekverbeteringsprogramma in 1956 startte, nog de gehele gemeenschap. In het verlengde hiervan werd wel de omkering van de 'sociale dwang' en het 'local leadership' bij de voorlichters als bruikbare methode aangeprezen. De inhoudelijke vernieuwing moet echter vooral gezocht worden in de meer sociaal georiënteerde voorlichtingsvormen zoals de huishoudelijke voorlichting en vooral ook de agrarisch sociale voorlichting. Niet voor niets werd één van de doelstellingen van het streekverbeteringsprogramma, namelijk de integratie van de verschillende vor-

men van voorlichting, vooral bij deze beide bereikt. Zij gingen uiteindelijk op in de economisch-sociale voorlichting.

De huishoudelijke voorlichting

De thema's en activiteiten van de huishoudelijke voorlichting laten zich bundelen in twee hoofdcategorieën: woning en huishouden. Daarnaast speelde gaandeweg ook het financieel management een steeds belangrijker rol. Dit laatste droeg in belangrijke mate bij aan de ontwikkeling van de economisch-sociale voorlichting. De woninginrichting en -verbetering was nauw gerelateerd aan de modernisering van het bedrijf zelf. Gedurende de ruilverkavelingen herbouwden boerengezinnen delen van hun boerderij. Ook was het mogelijk dat hun boerderij vanuit het dorp naar het herverkavelde land werd verplaatst. In al dat soort gevallen kregen de boeren nieuwe en moderne bedrijfsruimtes, waardoor het voor de hand lag ook het woongedeelte aan de eisen van de tijd aan te passen. Huishoudconsulentes adviseerden de boerinnen daarin. De doelstellingen die deze voorlichtsters hanteerden, kunnen samengevat worden in drie begrippen: rationalisatie, hygiëne en huiselijkheid.

De voorlichtsters ontwikkelden allerlei ideeën om de oude inrichting aan te passen aan het moderne comfort. De inrichting van aparte slaapkamers – in veel boerderijen deed de bedstee nog dienst – en goede sanitaire voorzieningen namen daarbij een belangrijke plaats in. Ontbrak het geld om een moderne douche te plaatsen, dan kon de ouderwetse douche-emmer door verlaging van de vloer of door een luik in het plafond nog altijd wel hoog genoeg geplaatst worden om als alternatief te dienen. De aanleg van betere wasgelegenheden moest de persoonlijke hygiëne in de gezinnen bevorderen. In de streekverbetering 'Peize' was bij aanvang van het voorlichtingsprogramma nog 87 procent van de boerderijen zonder douche, maar dat verbeterde daarna snel.³⁰ Niet overal verliep het zo vlot. In het eindverslag van de Noord-Brabantse streekverbetering 'Haaren' constateerde men dat slechts 20 procent van de gezinnen het woongedeelte tegelijkertijd met het bedrijfs gedeelte verbeterde. Slechte aansluiting op nutsvoorzieningen speelde hier parten.³¹ Hygiëne en goede lichaamsverzorging behoorden tot de onderwerpen die op praatavonden of bij individuele huisbezoeken vaak ter sprake kwamen. De voorlichtsters besteedden aandacht aan een verzorgd uiterlijk, omdat 'de kommunikatiemiddelen (damesbladen, radio en televisie) en de beschikking over geld voor kleding het meedoen aan de mode bevorderen'.³² In dit laatste herkent men wat explicieter de doorwerking van de moderniseringstheze, die er immers op was gericht de boerengezinnen in aanra-

³⁰ Streekverbetering Peize 1961-1967 (Assen 1968) 19.

³¹ Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren (z.p. z.j.) 20.

³² Zes jaar streekverbetering Haaksbergen. Ontwikkelingen in de periode 1962-1968. Eindverslag (Hengelo O. 1968) 28.

king te brengen met moderne cultuurpatronen. Meedoen aan mode was een uiting van veranderingsgezindheid en werd in die zin positief beoordeeld.

De rationalisatie van het huishouden was geen modernisering omwille van de modernisering. De RLVD hoopte dat de boerin door een efficiënter gevoerde huishouding meer tijd zou overhouden om op de boerderij te werken. Op die manier kon de inschakeling van vreemde arbeidskrachten worden uitgespaard. Zeker bij kleine boerenbedrijven kon dat geld opleveren. Dat verklaart waarom huishoudconsulentes soms vrij ver gingen in hun rationalisatieplannen. In sommige gevallen rekenden zij uit hoe de looplijnen van de huisvrouw door een optimale plaatsing van meubels konden worden ingekort. In andere gevallen zocht men naar een efficiënte indeling van voorraad- en kledingkasten. Een goed ingerichte voorraadkast kon immers tot tijdsparing leiden. Vooral de voorlichting over moderne huishoudelijke apparaten was gericht op arbeidsbesparing. De toename van het aantal aansluitingen op openbare nutsvoorzieningen (elektriciteit, water en telefoon) zorgde er voor dat de hoeveelheid adviezen over de aanschaf van een wasmachine steeg. In 'De Roerstreek' werden gedurende het streekverbeteringsprogramma 210 diepvriezers en 90 (half)automatische wasmachines geplaatst.³³ Die verhouding mag op het eerste gezicht wat merkwaardig overkomen, maar op een boerenbedrijf waar het gezin ook voedsel voor eigen gebruik verbouwde, was het voordeel van een diepvriezer relatief veel groter dan van een wasmachine. Diepvriezen vergde veel minder tijd dan de oudere inmaakmethoden.

Gingen vrouwen als gevolg van de rationalisatie en modernisering van het huishouden meer tijd besteden aan het werk op de boerderij? Het bestaande patroon – hoge arbeidsparticipatie van vrouwen op gemengde bedrijven en lage op akkerbouwbedrijven – bleef gewoon voortbestaan. De vrijkomende tijd kon echter ook besteed worden aan activiteiten buitenshuis. Ook hier bleven er regionale verschillen bestaan. In de streng gereformeerde dorpen bleven de sociale contacten voor vrouwen beperkt. Elders werd de streekverbetering wel aangegrepen om de omgang met burens en dorpsgenoten te intensiveren. De cursussen en andere activiteiten bleken niet alleen gewaardeerd te worden vanwege de kennis die werd opgedaan, maar ook vanwege de sociale contacten die konden worden gelegd.

De voorlichting met betrekking tot de dagelijkse huishoudelijke arbeid richtte zich hoofdzakelijk op de voeding, bloemschikken, persoonlijke hygiëne, de was en kleding. In het kader van dat laatste organiseerden de voorlichtsters ook veel naaicursussen. Ook andere thema's kwamen in het streekverbeteringsprogramma aan bod, zoals de cursussen 'beter bewegen', die de huisvrouwen een betere werkhouding aanleerden, en 'ziekteverzorging en EHBO'. Bij het thema voeding gebruikten de huishoudconsulentes vaak voorlichtingsfilms zoals 'Van

³³ Streekontwikkeling De Roerstreek 1958-1965. Eindverslag (Roermond 1965) 59.

tuin naar tafel', 'De goede vijf' en 'Lofzang op de zuivel'. De voorlichting was er op gericht de moderne inzichten op voedingsgebied te verspreiden. In 'Spier-Wijster' probeerde de voorlichtster de huisvrouwen te leren dat voedsel te lang koken en grote hoeveelheden klaarmaken voor een paar dagen tegelijk ten koste ging van de voedingswaarde.³⁴ Succes was echter niet altijd gegarandeerd. Zo constateerde de streekverbeteringscommissie in 'Erm-Sleen-Diphooorn' dat na afloop van de streekverbetering slechts 41 van de ruim 90 geënquêteerde vrouwen elke dag vers kookten.³⁵ Hier speelden onder andere traditionele gewoontes en de participatie van vrouwen in het bedrijf, die in Drenthe relatief hoog lag, mee.

Via de aandacht voor de huishoudelijke taken en de woninginrichting konden de consulenten de moderne normen voor huiselijkheid propageren. Zo wazen de voorlichtsters in de streekverbetering 'Koewacht' er op dat de traditionele pronkkamer vervangen moest worden door een woonkamer waarin het gezin daadwerkelijk vertoefde. Het dagelijkse gezinsleven verplaatste zich zo van de woonkeuken naar de woonkamer.³⁶ In de streekverbetering 'Ameland' hielden de voorlichtsters er rekening mee dat een verplaatsing van de boerderijen naar buiten het dorp zijn invloed moest hebben op de huiselijkheid. De rol van de boerin veranderde ten aanzien van de kinderen, die 'na schooltijd meer thuis zijn en niet meer in het dorp kunnen spelen. De boerin zal wellicht de kinderen wat meer moeten bezighouden – er zal meer huiselijkheid moeten worden betracht. In dit verband denken wij aan gezelschapsspelen e.d.'³⁷ De huiselijkheid had ook betrekking op de verzorging van het erf rondom de woning. De aanleg van siertuinen, zo schreef de streekverbeteringscommissie 'Someren-Lierop', was er vaak op gericht de gezelligheid en de orde rondom het erf te bevorderen.³⁸

De benadrukking van huiselijkheid en gezelligheid in de streekverbeteringen kan niet los worden gezien van een algemene tendens in de Nederlandse samenleving na de Tweede Wereldoorlog, namelijk het propageren van het modern westers gezin. Man en vrouw met gemiddeld twee kinderen, een huisje met tuin, radio (later tv) en vanaf de jaren zestig ook een auto voor de deur werd het nastrevenswaardig ideaal van veel gezinnen. De confessionelen hadden moeite met een strikte beperking van het kindertal, maar ook onder deze bevolkingsgroep gold steeds meer dit ideale gezinsbeeld. De rol van de vrouw, niet-werkend en thuisverzorgend, was slechts deels op de boerengezinnen van toepassing. In sommige streken bleef de vrouw immers actief op de boerderij meewerken. Toch zijn er ook streken waar de verzorgende rol relatief belangrijk werd. In Limburg bleef tot 1947 het aandeel van de meewerkende boerinnen in

³⁴ Zes jaren streekverbetering in het gebied Spier-Wijster 1956-1961 (z.p. z.j. [1961]) 34.

³⁵ Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphooorn 1956-1960 (z.p. [Sleen] z.j.) 43.

³⁶ *Eindverslag van de streekverbetering Koewacht en omstreken over de periode 1960-1965* (z.p. z.j.) 12.

³⁷ NAHI, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ ir. E. Tonkens'.

³⁸ *Someren-Lierop. Wat er tijdens de streekverbetering tot stand kwam* (Eindhoven 1963) 51.

de beroepsbevolking tussen de 25 en 30 procent schommelen, daarna viel het vrij plotseling terug naar 6 procent in 1960. Boerinnen gingen zich hier vrijwel uitsluitend op gezinstaken richten.³⁹ Als verklaring hiervoor kunnen twee factoren worden aangewezen. In de eerste plaats werkte de propaganda van de katholieke kerk die de plaats van de vrouw vooral zag in huis. In de tweede plaats mag vermoed worden dat de rationalisatie van bedrijven de vrouwenarbeid reduceerde.

De agrarisch-sociale voorlichting

Wat voor de huishoudelijke voorlichting gold, was niet anders voor de agrarisch sociale voorlichting. Ook hier drong de voorlichting in de persoonlijke levenssfeer van het gezin en was het dus gewenst dat de voorlichting door de boerenbonden werd georganiseerd. Anders dan beide andere voorlichtingsvormen kende de agrarisch-sociale voorlichting geen voorganger of voorbeelden. Een commissie waarin onder andere Hofstee en Willinge Prins-Visser zitting hadden, bedacht in 1957 wat richtlijnen voor deze vorm van voorlichting, maar die waren nogal abstract. In de praktijk richtte zich de agrarisch-sociale voorlichting al snel op twee hoofdthema's: beroepsvoorlichting voor de jeugd organiseren en opvolgingskwesaties met het gezin doorspreken. Daarnaast werd er ook wel aandacht besteed aan algemene maatschappelijke en politieke problemen. Uitgangspunt van de agrarisch-sociale voorlichting was immers de plaats van het boerengezin in de moderne samenleving. Zo bezochten boeren uit Peize het parlement in Den Haag en werd er in verschillende streekverbeteringen aandacht besteed aan regionale ontwikkelingsplannen.

De beroepsvoorlichting moest vooral ertoe bijdragen dat de zogenaamde generatiedruk, het aantal boerenzoons dat hun vader wilde of moest opvolgen, zou dalen. Bovendien moest het voorkomen dat kinderen te lang op de ouderlijke boerenbedrijf bleven rondhangen. Weliswaar was daar voor hen werk tijdens de drukke seizoenen, zoals gedurende de oogst, maar de rest van het jaar bleef hun arbeidsvermogen improductief. De beroepsvoorlichting werd als een effectief middel gezien om kinderen uit boerengezinnen elders – fabrieken, havens – aan de slag te krijgen. Overigens bleek de generatiedruk vooral onder de groep van boeren met middelgrote bedrijven onverminderd hoog te blijven. Kinderen uit gezinnen met kleine boerenbedrijven kozen eieren voor hun geld. Zij voelden er niets voor het onrendabele bedrijf van hun vader over te nemen. Het gevaar bestond nu dat deze bedrijven opgekocht werden voor de zonen uit de gezinnen op de middelgrote boerderijen. Op die manier zou er weer een nieuwe generatie kleine boeren ontstaan. Dat betekende dat de beroepsvoorlichting zich niet enkel op de kinderen van de kleine boeren moest richten.

³⁹ J.C.G.M. Jansen en W. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Leeuwarden/Mechelen 1992), 396.

De beroepskeuzevoorlichting verschilde in de streekverbeteringen die in de jaren vijftig waren begonnen en die in de jaren zestig startten. In de eerste lag het in de bedoeling overbodige arbeidskrachten te laten afvloeien naar ander beroepen. In de jaren zestig kwam de omscholing meer op de voorgrond te staan, omdat kleine boeren met behulp van financiële vergoedingen in de gelegenheid werden gesteld hun bedrijf te staken. De voorlichters kozen er regelmatig voor om door middel van een tentoonstelling of, in samenwerking met scholen, via beroepskeuzetesten de problematiek onder de aandacht van de bevolking te brengen. Zij maakten van die gelegenheden gebruik om ook de ouders ervan te doordringen dat voor veel jongeren geen toekomst was weggelegd in de landbouw. De afvloeiing uit de landbouwsector van boeren of hun kinderen had echter een weerslag op het hele gezin. De oude vertrouwde homogeniteit verdween. Er ontstonden verschillen in arbeidstijd, verdiensten en levensgewoonten. De agrarisch-sociale voorlichting zag voor zichzelf een taak weggelegd om de spanningen die als gevolg van de veranderingen optraden, bespreekbaar te maken. In die zin had de voorlichting sterk sociaal-psychologische doelen.

Vanuit algemeen oogpunt bezien was het uiteindelijke doel van deze beroepsvoorlichting verlaging van de generatiedruk, dat wil zeggen terugdringing van het aantal potentiële bedrijfsopvolgers in verhouding tot het beschikbare aantal boerenbedrijven. Dat betekende echter niet dat iedereen moest afvloeien. De agrarisch-sociale voorlichting besteedde daarom ook aandacht aan de blijvers en vooral aan de ouders die het pad moesten effenen voor een goede bedrijfsopvolging. Vaak schoven zij de erfrechtkwesaties namelijk vooruit, omdat er te veel kinderen op de boerderij rondliepen. Een te snelle keus van de opvolger, kon dan tot ongewenste ruzies leiden. Bovendien wilden veel boeren de opvolging niet regelen bij testament, of voelden zij er niets voor om hun bedrijf voor hun dood af te staan. Uitstel kon echter uiteindelijk tot een extra financiële belasting voor de opvolger leiden.⁴⁰ De agrarisch-sociale voorlichters probeerden dit soort problemen onder andere tijdens groepsgesprekken boven tafel te krijgen en zij verwezen vervolgens voor de technische oplossing de mensen door naar lokale notarissen of naar hun boekhoudbureaus. Deze erfrechtkwesaties waren echter problemen voor de individuele gezinnen. De voorlichters konden de zaak weliswaar in algemene bewoordingen aan een dorpsgemeenschap voorleggen, maar uiteindelijk moest het vraagstuk binnen het gezin worden opgelost. De streekverbetering was voor dit soort kwesaties dus een minder geschikt voorlichtingsproject. Eigenlijk gold dat voor alle financiële kwesaties die het boerenbedrijf aangingen. Die kwamen bij alle drie de voorlichtingsvormen wel ter sprake, maar hooguit in globale termen. Voorlichters en huishoudconsulenten ontdekten

⁴⁰ Zie voor een case: S. Hoegen, 'Erfopvolging. Verandering in bezitoverdracht in agrarische families (1945-1990)', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 21 (1994) 37-60.

in de praktijk dat dit een andere, meer individuele benadering vereiste. Dat inzicht leidde tot het ontstaan van de economisch-sociale voorlichting.

Overgang naar de economisch-sociale voorlichting

Op één punt convergeerden de drie voorlichtingsvormen, namelijk als het om het financieel management bedrijf en gezin ging. Dit aspect was van te voren nauwelijks voorzien. Hofstee had er in 1953 bij de rijkslandbouwconsulenten wel op gewezen dat traditionele boeren hun weg naar de bank minder snel vonden dan moderne, maar de reikwijdte van de problematiek werd nog als beperkt gezien, namelijk als de leenverhouding tot de bank. Mede als gevolg van de toenemende welvaart veranderde er echter na de Tweede Wereldoorlog ook op andere gebieden de financiële verhoudingen. Kinderen in arbeidersgezinnen hoefden bijvoorbeeld steeds minder van hun verdiende geld af te dragen als kostgeld.⁴¹ Ook binnen boerengezinnen zijn na de Tweede Wereldoorlog sterke veranderingen opgetreden in de financiële relaties, onder andere omdat kinderen vaker buitenshuis gingen werken. Bovendien wijzigden de externe financiële verhoudingen, doordat boerengezinnen meer geld van bankinstellingen gingen lenen. Adviezen over de balans tussen bedrijfsuitgaven en uitgaven voor gezin en huishouden werden daarom belangrijk onderdeel van de huishoudelijke voorlichting, zo belangrijk dat bijscholing van de voorlichtsters nodig was.⁴²

Agrarisch bedrijf en gezin vormden van oudsher een eenheid, ook in de financiële sfeer. Zowel de bedrijfsinvesteringen als de huishoudelijke uitgaven werden bepaald door de bedrijfsinkomsten. Wanneer hoge investeringen nodig waren, betekende dit vrijwel automatisch dat het gezin soberder moest gaan leven. In de streken met komgronden klaagden de streekverbeteringscommissies erover dat gezinnen te weinig voor de verbetering van de woning reserveerden, waardoor veel huizen werden verwaarloosd. Zij konden de achterstand alleen inhalen door een goed beheer van de inkomsten.⁴³ Een gescheiden boekhouding was nodig. Op die manier kon de rentabiliteit van een bedrijf beter nagegaan worden. Dit kon ook voorkomen dat onrendabele bedrijven zich met de inkomsten die kinderen elders verdienden rijk rekenden. Het betekende tevens dat binnen de agrarisch-sociale voorlichting zaken als kostgeld, zakgeld en erfrecht aan de orde kwamen. Ook in de huishoudelijke voorlichting gaven de voorlichtsters echter soms individuele adviezen over zakgeld of het uitbetalen van loon aan meewerkende kinderen.

Aanvankelijk richtte de huishoudelijke voorlichting in geldzaken zich vooral op het promoten van huishoudkasboeken. Voorlichtsters probeerden de boerinnen over te halen zo'n kasboekje bij te houden, maar succes was allerminst ver-

⁴¹ Regt, A. de, *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden* (Amsterdam 1993).

⁴² Verslag over de landbouw in Nederland 1963 ('s-Gravenhage 1964) 66.

⁴³ Tussen Maas en Waal. Streekverbetering Maas en Waal-west 1957-1962 (z.p. z.j. [1962]) 39.

zeker. In de streekverbetering 'St. Oedenrode-Son-Breugel' startten in de jaren 1964-1966 32 boerinnen met een kasboek, maar slechts 20 hielden dat een jaar lang vol.⁴⁴ In 'Sleen-Erm-Diphoom' bleek het idee van de kasboekjes evenmin aan te slaan. Na afloop van de streekverbetering hield nog geen 5 procent van de vrouwen een boekhouding van het huishouden bij.⁴⁵ In 'Koewacht' was het succes niet veel groter. De scheiding van huishoud- en bedrijfsgeld was in belangrijke mate een mentaliteitskwesitie. Zonder huishoudboekje kon die scheiding echter ook worden doorgevoerd. Op de meeste cursussen leerden de huishoudconsulenten de boerinnen zo concreet mogelijk hoe zij het huishoudgeld efficiënt konden verdelen over de verschillende uitgavenposten. Een stel potjes met etiketten was dan net zo effectief als een kasboek.

Huishoudelijke voorlichting was een belangrijk onderdeel van de streekverbeteringen

De afzonderlijk voorlichtingsvormen konden de voorlichting over het financieel management onvoldoende behandelen. Zoals hiervoor is geschetst vereiste dat een veel individuelere benadering van de bedrijven en de gezinnen. Vandaar

⁴⁴ Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode, Son en Breugel (Eindhoven 1968), 18.

⁴⁵ Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphoom, 45.

dat er een samenwerkingsvorm werd gevonden in de economisch-sociale voorlichting. Deze richtte zich ten eerste op de continuïteit van het bedrijf waarbij de voorlichters vooral aandacht schonken aan een evenwichtige vermogensontwikkeling. In de jaren zestig werd immers steeds duidelijker dat het 'nieuwe' boeren grote investeringen vereiste. Het aandeel en de omvang van het vreemd vermogen, en daarmee de schuldenlast, nam aanzienlijk toe. Begeleiding van bedrijven, of beter gezegd boeren en boerinnen voor wie aard en omvang van dit vreemd vermogen onbekend was, leek daarom op zijn plaats. Ook de beroepskeuze van de kinderen in samenhang met de inkomstenmogelijkheden van het bedrijf bleef belangrijk. De voorlichting over de continuïteit van het bedrijf in verband met de generatiewisseling sloot bij dit laatste aan. Erfrecht kwesties werden door de toenemende kapitaalintensivering van bedrijven steeds belangrijker. Ten slotte besteedde de economisch-sociale voorlichting ook aandacht aan contracten en financiële regelingen van andere samenwerkingsvormen dan de traditionele.⁴⁶ De oprichting van maatschappen van vader en zoon werd bijvoorbeeld populairder.

Aanvankelijk ontwikkelde de economisch-sociale voorlichting zich naast de agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting. Willinge Prins-Visser duidde haar zelfs aan als de 'Dritte im Bunde' waar het ging om de oplossing van problemen op het gebied van traditionele opvattingen over budgettering van het gezinsinkomen, taken van de huisvrouw en de taakverdeling tussen boer en boerin.⁴⁷ Al in 1965 werd er over gesproken hoe de huishoudelijke voorlichtsters in de streekverbeteringen konden worden overgeheveld naar de economisch-sociale voorlichting en eventueel naar de Stichting HVP. Deze stichting zou voortaan enkel nog de technisch-huishoudelijke voorlichting verzorgen, terwijl de economisch-sociale voorlichters de vraagstukken betreffende financiën en gezin voor hun rekening zouden nemen. De discussie over de reorganisatie van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting overleefde het streekverbeteringsprogramma. Pas begin jaren zeventig stopte het Ministerie van Landbouw de subsidiestroom voor deze beide vormen van voorlichting.

De omzetting van huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting in economisch-sociale voorlichting is om twee redenen van belang. In de eerste plaats markeert die een omwenteling in de uitvoering van het streekverbeteringsbeleid. De interne en externe financiële relaties bij boerengezinnen waren dusdanig veranderd dat de oorspronkelijke voorlichtingsvormen niet meer adequaat waren. De groepsvoorlichting die inherent was aan de Wageningse moderniseringsthese, werd daarom vervangen door een veel individuelere vorm van voorlichting. In die zin is er sprake van een breuk met het oude beleid. In de tweede

⁴⁶ Verslag over de landbouw in Nederland 1965 ('s-Gravenhage 1967), 81

⁴⁷ Visser, C.W., 'Voorlichting over het huishoudelijk beheer op het gezinsbedrijf', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap* 76 (1964) 1011-1022, aldaar 1022.

plaats toont de omzetting aan dat het moderne ondernemerschap in de voorlichting een centralere plaats kreeg. De ‘ouderwetse’ huishoudelijke voorlichting maakte plaats voor een concentratie op budgettering van inkomsten (dus ook van huishoudgeld). De interdependentie tussen gezin en bedrijf was blijven bestaan, maar bedrijfsinvesteringen en gezinsinkomen werden meer gescheiden. Investeringen financierde het boerengezin via de bank, niet meer door besparing op het huishoudgeld.

Het einde van de streekverbetering

Het streekverbeteringsprogramma werd eind jaren zestig afgebouwd en in 1970 gestopt. Veel rijkslandbouwconsulenten wilden het geld liever op andere manieren inzetten. Het programma was achterhaald. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te wijzen. Hiervoor werd al geschetst dat de individuele voorlichting aan bedrijven en gezinnen steeds belangrijker werd. De toenemende betekenis van de financiële aspecten van het boerenbedrijf zorgden er voor dat men zich steeds meer ging richten op bedrijven met toekomst. Om te bepalen welke bedrijven dat waren, was inzicht nodig in de financiële situatie van individuele bedrijven. De economisch-sociale voorlichting ontwikkelde daarom werkwijzen die hierbij aansloten. Ze kregen in hun streven politieke steun. Begin jaren zestig gaven de confessionele boerenbonden hun verzet tegen de opheffing van kleine boerenbedrijven op.

Ook de Wageningse moderniseringstheorie raakte stuurloos. De theoretische ontwikkeling ervan stakte halverwege de jaren zestig. Medewerkers van Hofstee bekritiseerden om verschillende redenen het theoretisch concept. Moderne boeren, zo bleek bijvoorbeeld in de Noordoostpolder, bleken als puntje bij paaltje kwam nog steeds het boer-zijn boven het agrarisch ondernemerschap te stellen. Bovendien bleek de nieuwe agrarisch ondernemer, zoals die herkenbaar was in bijvoorbeeld de opkomende grootschalige pluimveehouderij, in het geheel niet aan de voorstellingen van de Wageningers te voldoen. Hofstee merkte over deze nieuwe agrarisch ondernemers op: ‘Sociologisch gezien kennen wij deze nieuwe agrarische mens nog niet’.⁴⁸ Maar wat was die pluimveehouder anders dan de nieuwe, moderne boer? Merkwaardigerwijs herkende Hofstee klaarblijkelijk de uitkomst van zijn eigen moderniseringstheorie niet.

Is het streekverbeteringsprogramma daarom mislukt? Het resultaat laat zich deels kwantitatief meten. Op grond daarvan kan gesteld worden dat in de meeste streekverbeteringen de achterstand ten opzichte van de rest van Nederland in elk geval niet groter werd. Daar waar de streekverbetering ten uitvoer werd gebracht was in veel gevallen wel enige vooruitgang ten opzichte van de direct aangrenzende landbouwgebieden waar te nemen. Het voorlichtingsprogramma

⁴⁸ Constandse, A.K., *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder* (Wageningen 1964) 75-77 (nawoord Hofstee).

was dus niet zonder effect. Anderzijds is het gerechtvaardigd de vraag te stellen of ook zonder het streekverbeteringsprogramma de boeren de weg naar de moderne samenleving zouden hebben gevonden. Radio en televisie werden in de jaren zestig en zeventig steeds belangrijker. Daardoor werd het sociologisch verschil tussen stad en platteland geringer. De stedelijke waarden en normen vonden makkelijker ingang op het platteland. De plattelandsjeugd, die toch al vaker en langer in de stad een vervolgopleiding volgde, kon zich op deze manier makkelijker onttrekken aan de soms als knellend ervaren traditionele waarden en normen van het platteland. De modernisering was in dat opzicht onstuitbaar. Daarmee is niet gezegd dat het streekverbeteringsprogramma overbodig is geweest. Het moet veeleer worden beschouwd als een bijzondere fase in de ontwikkeling van de voorlichting en scholing aan boeren. De introductie van sociale strategieën om het boerenbedrijf te veranderen was vernieuwend en ze zijn sindsdien op kleinschaliger niveau regelmatig ingezet. De agrarisch-sociale voorlichting heeft een begin gemaakt met de discussie over de maatschappelijke rol en betekenis van boeren en hun bedrijven. Bovendien had deze uiteindelijk voor vrouwen een emancipatoir effect.⁴⁹ En ten slotte leidde de modernisering van de boerenbedrijven mede naar een nieuwe verwetenschappelijkte aanpak van de landbouwproblematiek.

⁴⁹ R. van Eerden-Wighering, 'De Agrarisch Sociale Voorlichting in de Groninger Veenkoloniën 1956-1975 voor bedrijf en gezin', *Veenkoloniale Volksalmanak* 14 (2006), 89-115, aldaar 114.

Kennisoverdracht in de markt

Willem Bruil

Inleiding

Het succes van de Nederlandse landbouw wordt wel verklaard vanuit het hoge kennisniveau van de agrarische ondernemers. Het belangrijkste onderdeel van deze kennis is vanouds de technische, landbouwkundige vaardigheid van de boer. Maar in toenemende mate werden ook economische en juridische kennis een voorwaarde voor een succesvolle bedrijfsvoering. In dit opstel wil ik een indruk geven van de verspreiding van de juridische kennis in de praktijk. Daarbij zal de nadruk liggen op de vraag: hoe komt juridische kennis terecht bij bedrijven en organisaties?

Vooraf moet worden opgemerkt dat ik geen empirisch onderzoek heb verricht. Juristen doen dat overigens meestal niet, maar in dit geval zou dat wel als een gemis kunnen gelden. Het hiernavolgende heeft dan ook een nogal persoonlijk karakter. De observaties zijn gebaseerd op eigen ervaringen en hebben derhalve misschien geen algemene geldigheid.

De volgende opzet wordt gehanteerd: in de eerste plaats wordt een kort overzicht gegeven van het vakgebied van het agrarisch recht. Vervolgens zal worden nagegaan welke onderwerpen met name voor de praktijk van belang zijn. Daarna zal een overzicht worden gegeven van organisaties en personen die 'iets' met het agrarisch recht van doen hebben, met name in de sfeer van de rechtsontwikkeling en/of de kennisoverdracht. Meer expliciet wordt vervolgens ingegaan op de verschillende methoden voor kennisoverdracht die men in de praktijk tegenkomt. Ten slotte kunnen de financiële aspecten van het verhaal niet geheel onbehandeld blijven.

Het agrarisch recht

Agrarisch recht kan ruim worden omschreven als: het recht met betrekking tot de landbouw. Ook het begrip 'landbouw' kan men ruim nemen, zodat niet alleen de primaire landbouw (akkerbouw, veeteelt, melkveehouderij, tuinbouw en bosbouw) maar ook de toeleverende en verwerkende industrie alsmede de handel en dienstverlening ertoe gerekend kunnen worden. Door landbouw ruim te nemen, wordt ook het agrarisch recht veelomvattend. Agrarisch recht wordt – in tegenstelling tot en in aanvulling op de klassieke indeling van het recht in rechtsgebieden als privaatrecht en bestuursrecht – wel gekarakteriseerd als een

‘functioneel’ rechtsgebied, ofwel een rechtsgebied dat gericht is op een bepaalde maatschappelijke functie. In dit geval dus de landbouw. Deze functionele rechtsontwikkeling vertoont enkele kenmerken die ook voor de kennisoverdracht van belang zijn:

- Een sterke vervlechting van publiek- en privaatrecht. Dit brengt voor juristen een meer multidisciplinaire aanpak met zich mee. Men kan niet volstaan met een enkele bestuursrechtelijke benadering of een privaatrechtelijke.
- Een instrumenteel karakter van het recht. Rechtsvorming vindt vooral plaats via wetgeving en om beleidsdoeleinden te realiseren. Dit brengt een grote dynamiek met zich mee.

Vanouds regelden boeren zelf hun zaken. De overheid stond op afstand. Daar is momenteel geen sprake meer van: de landbouw ziet zich – evenals trouwens andere sectoren – geconfronteerd met een veelheid aan regelgeving. Stond daarbij aanvankelijk nog het belang van de boeren zelf voorop, zoals in de Ruilverkavelingwet (1924), de Bloembollenziektewet (1928), en de Pachtwet (1937), vanaf de jaren zestig kwamen er steeds meer regels die andere belangen dienden, maar wel van sterke invloed waren op de agrarische bedrijvigheid, zoals de Wet op de Ruimtelijke Ordening (1965) en de Hinderwet (1981). Door de ontwikkeling van de landbouw (schaalvergroting, mechanisatie, intensivering) ontstonden problemen (ammoniak, mest) die ook weer via regelgeving moesten worden aangepakt. Ook van belang is dat de landbouw als een van de eerste sectoren op Europees niveau werd gereguleerd, niet alleen wat betreft de marktordening, maar ook door bijvoorbeeld veterinaire regelgeving.

Al met al is een omvangrijk en complex vakgebied ontstaan dat de volgende onderdelen bevat:

- Recht ten aanzien van personen, bedrijven en organisaties (rechtspersonen, samenwerkingsvormen, bedrijfsbeëindiging, erfrecht, coöperaties, pbo, etc.)
- Grondgebruiksrecht (pacht, erfpacht etc.)
- Ruimtelijke ordening en inrichting (waaronder landinrichting en reconstructie)
- Beheer landelijk gebied (natuur en landschap)
- Agrarisch milieurecht (mest, bestrijdingsmiddelen, milieuvergunning)
- Recht ten aanzien van planten, dieren en producten (ziektebestrijding, dierenwelzijn, kwekersrecht, handel, etc.)
- Marktordeningsrecht
- Agrarisch belastingrecht.

Aangezien recht en regelgeving door hun voornamelijk functionele karakter direct ingrijpen in de agrarische bedrijfsvoering, wordt de grote regeldichtheid door de rechtssubjecten als een belangrijk probleem ervaren. De toenemende

internationalisering, de toenemende gerichtheid op duurzaamheid en de voortschrijdende marktgerichtheid zorgen bovendien ook nog eens voor snelle en ingrijpende veranderingen in de regels. Er is dus veel te doen.

Gelukkig is (ook het) agrarisch recht niet uitsluitend instrumenteel van karakter. Het recht verschaft niet alleen regels, waaraan boeren zich moeten houden, maar geeft ook normen voor de overheid. Bevoegdheden van bestuursorganen worden begrensd door regelgeving. Bovendien biedt het recht ook mogelijkheden tot verweer tegen diezelfde overheid: inspraak, rechtsbescherming, schadevergoedingen. De agrarische sector is zich van dit aspect van het recht volkomen bewust. Er wordt vaak geprocedeerd. Er zijn gespecialiseerde advocaten en de rechtsbijstandverzekeringen lijken wel speciaal voor de landbouw in het leven geroepen.

Recht in de praktijk

Het spreekt vanzelf dat het recht op verschillende manieren beleefd kan worden. Wetenschappers zijn geneigd te kijken naar structuren en verbanden, boeren worden dagelijks geconfronteerd met detailregelgeving. Adviseurs van boeren zijn geneigd om op zoek te gaan naar de gaten in de regelingen. Het spelletje van de belastingadviseur is ook dat van de agrarische adviseur, soms zelfs door dezelfde persoon en meestal binnen dezelfde organisatie gespeeld. De eerste behoefte in de sector als het om recht gaat is: kennis omtrent de ontwikkelingsmogelijkheden. Er ligt vaak een concreet plan, bijvoorbeeld voor de uitbreiding van een bedrijf, dat op juridische belemmeringen stuit. Bijvoorbeeld: het bestemmingsplan staat de uitbreiding niet toe. De eerste vraag is dan: hoe kan het plan toch doorgang vinden? Het lijkt wel een tweede natuur van boeren en hun adviseurs om wegen te zoeken om iets toch te doen terwijl de regeling het niet toe staat. Ik noem een willekeurig voorbeeld: als het niet de bedoeling van de wetgever is om melkquotum zonder grond over te dragen wordt er naar mogelijkheden gezocht om dat toch te doen. In feite werd in het verleden steeds melkquota zonder grond overgedragen, door middel van een papieren eenmalige pacht bijvoorbeeld. Dat overdracht zonder grond nu ook wettelijk mogelijk is, heeft aan de praktijk dan ook niet veel veranderd. Dit voorbeeld maakt ook duidelijk dat als de wetgeving niet ontweken kan worden, alles op alles wordt gezet om de wetgeving aan te passen. Het meest duidelijke voorbeeld daarvan is misschien de Nederlandse ammoniakwetgeving. De Wet ammoniak en veehouderij is na verschillende wijzigingen zodanig uitgekleed dat er nauwelijks nog een beperkende werking vanuit gaat. Dat de Europese wetgeving – zie IPPC (Integrated Pollution and Prevention Control) en Natura 2000 – niet zo gemakkelijk opzij te schuiven valt, maakt dat niet anders. In de sector is nieuwe regelgeving veelal onderwerp van kennisoverdracht.

Een tweede aandachtspunt voor de behoefte van de praktijk is de toekomst. Er is veel vraag naar een beeld van de regelgeving op termijn. Wat zal er met het melkquotum gebeuren? Worden de dierenwelzijnsregels nog aangescherpt? Gaat de Pachtwet fundamenteel herzien worden? Het zal duidelijk zijn, dat hier eigenlijk geen taak ligt voor de rechtswetenschap. De toekomst van regels wordt immers vooral door de politiek bepaald. Toch kan er ook vanuit het recht wel iets over de toekomst worden gezegd. Soms is dat zelfs iets positiefrechtelijks, namelijk waar wetgeving een enkele keer een horizonbepaling bevat, zoals de Meststoffenwet ten aanzien van het expireren van de dierrechten, hoewel ook erkend moet worden dat zelfs zo'n wettelijke bepaling niet steeds betekent dat het ook uitkomt. In andere situaties kan gewezen worden op regelgeving van hogere orde of rechtsbeginselen van zwaarder belang, die ook in de toekomst de ontwikkelingen van het recht zullen blijven bepalen of daar op zijn minst grenzen aan zullen stellen.

Protesterende boeren op de Grote Markt te Groningen (Collectie Veenkoloniaal Museum)

Het is mij opgevallen dat vanuit de praktijk – ook al zou men dat op het eerste gezicht niet denken – de behoefte groeit aan duiding van structuren en verbanden. Meestal is er wel een aansluiting te vinden bij de meer algemene behoefte aan achtergronden van recht en regelgeving. Er is dan, voorzover ik kan overzien, geen sprake van een grote kloof tussen wetenschap en praktijk, zij het dat de bedoelingen van de wetenschappers en de praktijkmensen verschillen. Het

kan natuurlijk zijn dat de beoefening van het agrarisch recht niet zo erg ‘wetenschappelijk’ is, of dat de agrarische sector een goede wetenschapstoepassing kent – en misschien zijn beide aannames wel een beetje waar – maar juist door het functionele karakter van het agrarisch recht kan het niet anders dan een nauwe band met de praktijk onderhouden. Een bezinning op het thema ‘wetenschap’ laat ik hier dan ook graag achterwege.

Het moet worden gezegd dat rechtsregels en juristen in de landbouwpraktijk niet erg populair zijn. Boeren hebben vanouds weinig op gehad met regels die hun van buitenaf opgelegd werden. Natuurlijk werden de in eigen kring als zinvol ervaren gewoonten en gedragsregels, meestal ongeschreven, wel in acht genomen. Ook het gewone burgerlijke recht werd uiteraard gebruikt (contractenrecht, erfrecht). Regelgeving wordt in de praktijk vaak als probleem ervaren en niet als het vastleggen van recht. Als men over ‘recht’ of ‘rechtvaardigheid’ spreekt, ontmoet men meestal geen weerstand, spreekt met over wetgeving of regelgeving dan lopen de gemoederen vaak hoog op. Deze weerstand tegen regelgeving mondt bij de overheid vaak uit in grote operaties die moeten leiden tot deregulering, afschaffen van administratieve lasten, opsporen van tegenstrijdige regels etc. Meestal leveren dit soort exercities praktisch gezien weinig op, maar men doet weer even iets aan die algemene weerstand tegen regelgeving. Illustratief in dit verband is de instelling van een ombudsman voor belachelijke regels door het Agrarisch Dagblad, enkele jaren geleden. Wekenlang werd opgeroepen om overbodige en tegenstrijdige regels te melden; de ombudsman zou er dan achteraan gaan. Dat leverde bar weinig op en na enkele weken werd de rubriek stilletjes opgeheven,

Dat neemt niet weg dat de weerstand tegen regelgeving in de praktijk niet vermindert. Waar komt die weerstand vandaan? In de eerste plaats is er altijd weerstand tegen rechtsregels voorzover zij de vrijheid van boeren inperken. Wil men een stal bouwen en het bestemmingsplan laat dat niet toe, dan is dat vervelend. Toch zullen er maar weinigen zijn die een regeling als het bestemmingsplan op zichzelf niet zinvol vinden en het bestemmingsplan zouden willen afschaffen. Daar hoeven wij dus niet al te lang bij stil te staan. In de tweede plaats wordt een maatschappelijk probleem, waarvoor regelgeving wordt gemaakt, door boeren niet altijd als probleem gezien. Zo zijn er nog steeds agrariërs die vraagtekens zetten bij de schadelijkheid van (teveel) mest. Ook daar hoeven wij niet te lang bij stil te staan. Als eenmaal een probleem breed gevoeld wordt, is men aan de beurt, ook al vindt men het zelf niet zo erg. In de derde plaats wordt de weerstand voor een belangrijk deel gevoed door vele vragen en vooroordelen over recht en regelgeving.

In contacten met boeren en boerenorganisaties roept dit bij mij de behoefte op om mijn discipline te verdedigen onder de titel “Naar rechtvaardige regels”. Ik doe dat dan aan de hand van een aantal herkenbare vragen en (voor)oordelen:

- Loopt Nederland voorop in Europa?
- Waarom veranderen regels zo vaak?
- Waarom is wetgeving zo ingewikkeld?
- Waarom kijken we niet meer naar doelen in plaats van naar middelen?
- Waarom worden boeren als criminelen behandeld?
- Heeft het wel zin om voorop te lopen?
- Is het zinvol om met constructies te werken?
- Je kunt toch niet van alles op de hoogte zijn?
- Zijn vogels belangrijker dan boeren?
- Waarom worden boeren niet als normale bedrijven behandeld?

Op al deze vragen valt een antwoord te geven, dat voor boeren meestal nogal verrassend is. Een enkele keer word ik uit de zaal verwijderd, maar meestal ontstaat er meer begrip voor recht en regelgeving. Er blijkt derhalve in de praktijk ook wel degelijk behoefte te bestaan aan meer verdiepende beschouwingen over het recht, zij het wellicht niet over de hele linie.

Intussen willen agrariërs dus graag op de hoogte zijn van juridische ontwikkelingen, met name wanneer er aan de sector nieuwe mogelijkheden worden geboden, voor bijvoorbeeld bedrijfsontwikkelingen, die voorheen niet openstonden. Men komt nogal eens boeren tegen die zelfs op wetswijzigingen vooruitlopen, uit speculatieve overwegingen. Men kan de indruk hebben dat agrariërs zeer goed op de hoogte zijn van rechtsregels, zeker ingeval deze voordelen kunnen opleveren.

Organisaties en personen; ontvangers

De volgende doelgroepen voor kennisoverdracht kunnen worden onderscheiden:

- *Boeren.* De kennisbehoefte is beslist aanwezig.
- *Overheid.* Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen de Europese en landelijke overheden enerzijds en de lagere overheden anderzijds. Bij de Europese en landelijke overheid, met name het Ministerie van LNV en de pbo-organen is de specifieke kennis op het terrein van het agrarisch recht groot. Wel blijkt er soms behoefte aan meer algemene juridische kennis. Bij de lagere overheden (provincies, gemeenten, waterschappen) is de situatie anders: algemene juridische kennis is veelal wel aanwezig, maar specifieke agrarisch-rechtelijke kennis ontbreekt. Men ervaart dat echter meestal niet als een gemis, zodat het niet leidt tot een onderwijsvraag. Lagere overheden worden meestal van informatie voorzien door de hogere overheden en door elkaar (Vereniging Nederlandse Gemeenten, IPO)
- *Agrarische adviseurs.* De agrarische adviseurs (niet-juristen) zoals accountants,

adviesbureaus, makelaars, hebben behoefte aan specialistische en algemene juridische kennis. Die verwerft men via specifieke cursussen voor de eigen doelgroep, via algemene bijeenkomsten en via publicaties.

- *Juridische adviseurs.* Bij de juridische adviseurs (advocaten, notarissen, rechtsbijstandsverzekeraars, bedrijfsjuristen) is de algemene juridische kennis aanwezig. Veelal is er wel behoefte aan specialistische kennis, bijvoorbeeld over nieuwe wetgeving op het terrein van het agrarisch recht.
- *Agrarische organisaties.* Landbouwworkorganisaties, zoals LTO-Nederland, hebben over het algemeen voldoende specifieke agrarisch-rechtelijke deskundigheid in huis, met name ook doordat organisaties als NCB en LTO-Noord over gelieerde en gespecialiseerde advocatenkantoren beschikken,
- *Agro-industrie en diensten.* Ook de (grotere) industriële bedrijven zoals melkfabrieken, veevoerfabrikanten en dienstverlenende bedrijven zoals banken beschikken in het algemeen over voldoende specifiek agrarisch-rechtelijke deskundigheid.
- *Groene organisaties.* Ook organisaties buiten de landbouw hebben met het agrarisch recht te maken, zeker als wij dat breed opvatten. Te denken valt aan organisaties als Staatsbosbeheer, Landschappen, WNF, jagers, Vogelbescherming etc. De aldaar aanwezige specifieke kennis is meestal niet van juridische aard.
- *Wetenschap.* Ook studenten hebben hier en daar behoefte aan wetenschappelijke vorming op het terrein van het agrarisch recht.

Methoden voor kennisoverdracht; distributeurs

Regulier (landbouw)onderwijs

Voor zover mij bekend wordt er in het landbouwonderwijs op middelbare en hogere agrarische scholen betrekkelijk weinig aandacht besteed aan recht. Ik krijg dit namelijk meestal te horen van landbouwingenieurs die permanente-educatie cursussen volgen. Op de website van Larenstein is er ook geen woord over te vinden. Op de Wageningen Universiteit wordt agrarisch recht evenmin onderwezen. Er is wel een leerstoelgroep Recht en Bestuur, maar die houdt zich, voor zover ik kan overzien, vooral bezig met rechtstheorie en met 'food law' als specialisme van agrarisch recht (prof.dr.mr. B.M.J. van der Meulen).

Juridisch onderwijs

Op twee universiteiten wordt in de juridische opleiding aandacht gevraagd voor agrarisch recht: in Groningen wordt een vak agrarisch recht aangeboden in de notariële studierichting, ook in Nijmegen is dat het geval (prof.dr.mr. G.M.F. Snijders). Andere universiteiten besteden soms enige aandacht aan agrarisch recht, bijvoorbeeld in het kader van een vak 'omgevingsrecht'.

Cursussen voor boeren

Zoals gezegd vindt de meeste (systematische) kennisoverdracht op het juridische vlak niet plaats in de richting van boeren. Boeren zijn vaak goed op de hoogte van recht en regelgeving door de berichtgeving in de algemene landbouwbladen en de nieuwsbrieven van hun adviseurs of leveranciers. Bovendien worden er, meestal in het kader van relatiebeheer, nogal eens avonden belegd over nieuwe regelgeving door de bedrijven. Zo was er in 2006 een veevoerb企业 dat volle zalen wist te trekken met voorlichting over de nieuwe Meststoffenwet. Daar werd een aantal juridische voordrachten gehouden, maar natuurlijk werd er ook gemeld dat er een nieuw veevoer in productie was genomen waarmee boeren gunstig zouden uitkomen met de nieuwe gebruiksnormen. Zelf treed ik regelmatig voor boeren op, bij jaarvergaderingen, kringbijeenkomsten, etc, waarbij ik dan recente wetgeving behandel en ook aandacht besteed aan de bovengenoemde vragen en vooroordelen. Daarmee bereikt men echter slechts een beperkt deel van de boeren en men moet dan nog niet veel illusies hebben over het effect van zo'n avond.

Cursussen voor anderen

Voor adviseurs van boeren staan vele mogelijkheden open om kennis over agrarisch recht op te doen. Daarbij zijn de beroepsorganisaties actief. Soms is er een verplicht systeem van permanente educatie (zoals bij advocaten, notarissen, makelaars en rentmeesters). De landelijke makelaarsorganisaties (VBO, NVM) hebben eigen opleidingsinstituten, met daarbinnen een agrarisch-rechtelijke component. Door deze organisaties worden studiedagen aangeboden voor de eigen leden. Docenten komen meestal, maar niet altijd, van buiten de organisatie. Ook de rentmeesters hebben een eigen opleidingstraject, waarin agrarisch recht een onderdeel is. De notarissen hebben een specialistische vereniging, de Vereniging voor Agrarische Specialisten in het Notariaat (VASN) met een puntenstelsel, een basiscursus agrarisch recht en studiedagen over actualiteiten op dit terrein. De advocaten hebben een VARA (Vereniging Agrarisch Recht Advocaten), die voor haar leden bijeenkomsten organiseert. De VLB (Vereniging Landelijke Boekhoudbureaus) heeft ook een cursus Beginselen Agrarisch Recht voor de aangesloten accountants en bedrijfsadviseurs. Het Instituut voor Agrarisch Recht organiseert cursussen en congressen, waaronder een uitgebreide Basiscursus Agrarisch Recht en een jaarlijkse Actualiteitendag Agrarisch Recht.

Ook een enkele universiteit organiseert iets post-academisch over het agrarisch recht. Wageningen Business School verzorgt regelmatig meerdaagse cursussen voor bedrijfsadviseurs en ook de Rijksuniversiteit Groningen kent postacademische bijeenkomsten over agrarisch recht.

Verder zijn er ook congresbureaus actief in deze sector, veelal gelieerd aan uitgeverij. Kluwer organiseert cursussen, meestal op fiscaalrechtelijk gebied, en

ook Reed Business doet het een en ander. Een enkele keer komt men ook wel andere organisaties tegen, zoals Euroforum e.d. Het spreekt vanzelf dat deze meer commerciële partijen in de hogere prijsklasse zitten.

Overheid – onderwijs, voorlichting

De overheid deed vroeger heel veel aan landbouwvoorlichting. De beroemde Dienst Landbouwvoorlichting is intussen al lang en breed geprivatiseerd en afficheert zich nu als een ‘full service adviesgroep’. Er is bij LNV nog wel een Directie Communicatie, maar dat is toch iets wezenlijk anders. De ontwikkelingen van het internet hebben het wel mogelijk gemaakt om veel informatie on-line beschikbaar te stellen. Via www.minlnv.nl en www.lnvloket.nl is zo veel informatie te vinden. Van een systematische ingang of behandeling is daarbij eigenlijk geen sprake, zodat men al over de nodige kennis moet beschikken om wegwijs te geraken. Bij VROM heeft men dat anders aangepakt: via www.infomil.nl staat systematische informatieverschaffing over het beleidsterrein milieu voorop. Daarbij worden vaak diepgravende beschouwingen ten beste gegeven, worden wetten met elkaar in verband gebracht en jurisprudentieoverzichten verschaft. Nadeel is wel dat de informatie soms nogal gouvernementeel van karakter is, en daardoor niet altijd objectief en correct. Een enkele keer verzorgt de overheid (LNV) via een cyclus van bijeenkomsten ook zelf voorlichting, vooral over nieuwe wetgeving. Dat is bijvoorbeeld gebeurd bij de introductie van het nieuwe Europese marktordeningsbeleid.

Tijdschriften en nieuwsbrieven

De Pacht, sinds 1982 *Agrarisch Recht* genaamd, was lang het enige wetenschappelijke tijdschrift dat artikelen over agrarisch recht publiceerde. Later kwam er ook in tijdschriften als *Bouwwrecht*, *Milieu&Recht* en *Omgevingsrecht* aandacht voor dit rechtsgebied, maar dan natuurlijk vooral vanuit de aandachtsgebieden van deze tijdschriften (onroerend goed, milieu, ruimtelijke ordening). Ook in andere bladen, zoals het *Nederlands Juristenblad*, *Overheidsaansprakelijkheid*, *Tijdschrift voor Bestuursrecht* vinden we af en toe een artikel dat het agrarisch recht raakt. Buitenlandse tijdschriften over agrarisch recht zijn er ook, maar aangezien daar ‘in de markt’ geen belangstelling voor is, noem ik deze verder niet.

Als we naar de vaktijdschriften kijken – dat wil zeggen: de tijdschriften voor beroepsgroepen – dan is er een ruimere keus. Voor fiscalisten is er een *Land- en Tuinbouw Bulletin*. Voor grondeigenaren is er een *Landeigenaar*, makelaars hebben hun vakbladen, jagers lezen *De Jager* – de vereniging die dit uitgeeft heeft trouwens een uitvoerige juridische service – voor waterschappen is er *De Water*, enzovoorts. Al deze tijdschriften besteden in meer of mindere mate aandacht aan agrarisch recht. De onderwerpen zowel als de diepgang zijn afgestemd op het publiek. Dat betekent dat er veel aandacht is voor actuele onderwerpen, vaak

samenhangend met wetswijzigingen, en dat de artikelen betrekkelijk kort zijn. Deze tijdschriften worden veelal uitgegeven door uitgeverij en bemand door min of meer onafhankelijke redacties.

Daarnaast zijn er ook nogal wat bedrijven die zogenaamde nieuwsbrieven uitgeven, per post of per email. In deze nieuwsbrieven wordt veelal informatie gegeven over juridische ontwikkelingen onder de toevoeging dat men zich voor exacte informatie en nader advies kan wenden tot het bedrijf. Deze vorm van communicatie treffen we aan bij veevoerb企业, accountantskantoren, notaris-kantoren, agrarische bedrijfsadviseurs enz.

De algemene landbouwers, zoals *De Boerderij*, *Agrarisch Dagblad*, *Nieuwe Oogst*, *Agrocount*, besteedt uiteraard ook aandacht aan agrarisch recht, meestal met het oog op de praktische consequenties. Meestal zijn deze stukken betrekkelijk oppervlakkig en er staan nogal eens fouten in. Wel is men meestal erg actueel. *Het Agrarisch Dagblad* maakt bijvoorbeeld heel snel melding van nieuwe ontwikkelingen in Den Haag en signaleert ook nieuwe rechtspraak met grote alertheid.

Boeken

Het is misschien ouderwets, maar ook via boeken kan kennis worden overgedragen. Op het terrein van het agrarisch recht zijn boeken tamelijk schaars. Er is een *Inleiding agrarisch recht* (die nodig geactualiseerd moet worden), er zijn verschillende losbladige wetgevingscommentaren, zoals ten aanzien van de Pachtwet en de Landinrichtingswet. Deze losbladigen worden langzaam, bijvoorbeeld door Kluwer, omgezet in on-line databanken. Over deelgebieden zijn ook nog wel wat echte boeken te vinden. De pacht is onderwerp van verschillende boeken, waaronder dat van Snijders in de Asser-serie.¹ Ook over Food Law zijn de laatste jaren enkele uitgaven verschenen. Als we naar andere rechtsgebieden omzien dan treffen we ook nog wel het een en ander; er zijn bijvoorbeeld nogal wat handboeken over het milieurecht. Veelal wordt daarin dan summier aandacht besteed aan agrarisch-rechtelijke onderwerpen. Datzelfde geldt voor bouwrecht, waterrecht e.d.

Financiële aspecten

Ik besteed tenslotte enige aandacht aan de financiële aspecten van kennisoverdracht. Goede informatie kost geld, kwaliteit is duur. Men kan het niet om-draaien: wat goedkoop is deugt niet. Als we de bovengenoemde methoden van kennisoverdracht langslopen ontstaat het volgende beeld.

Juridische boeken zijn wel duur, maar in vergelijking met het buitenland zelfs nog relatief goedkoop. De uitgeverij kunnen toch een behoorlijke marge realiseren doordat de schrijvers uiterst karig worden betaald. Er zijn initiatieven om dit

¹ G.M.F. Snijder, *Mr. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Deel II Pacht* (De-venter 2001)

gegeven te doorbreken. De oplagen van boeken over agrarisch recht – en dat geldt trouwens ook voor het *Tijdschrift voor Agrarisch Recht* – zullen zeker niet toenemen. In de juridische wereld kan een trend naar concentratie en specialisatie worden onderkend. Niet alle notarissen doen nog langer agrarische zaken; de kennis terzake wordt geconcentreerd. Dat geldt ook voor accountants en andere adviseurs. Dat betekent dat de boeken en de tijdschriften duurder zullen worden.

Dat zal zeker ook gelden voor vakbladen en nieuwsbrieven die door onafhankelijke redacties worden gemaakt. Nieuwsbrieven van bedrijven zijn meestal gratis voor hun klanten, maar indirect betaalt men er natuurlijk toch wel voor (via de tarieven van dienstverlening).

De politiek en juridische besluitvorming over de landbouw verplaatst zich sinds 1958 steeds meer naar Brussel (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

De service van de overheid is gratis (of wordt via de belastingen afgerekend). Belangrijke primaire bronnen zoals kamerstukken, Staatsbladen en – couranten, geldende wetgeving en rechtspraak zijn ontsloten via internet en gratis te raadplegen. Vroeger moest men daarvoor een kostbaar abonnement nemen bij de SDU. Hierboven zijn genoemd het LNV-Loket en Infomil, beide waardevolle databanken met informatie.

Over de prijs van regulier onderwijs valt hier niet veel te zeggen. Ik volsta met de vermelding dat beide bijzondere hoogleraren agrarisch recht, zowel in Groningen als in Nijmegen, een vergoeding ontvangen. Nijmegen betaalt die

vergoeding zelf, Groningen heeft daarvoor een sponsor weten aan te trekken. Tegen een geringe vergoeding is het mogelijk – althans in Groningen – dat buitenstaanders (niet studenten) de colleges volgen. Bij de colleges agrarisch recht komt dat regelmatig voor.

Cursussen over landbouw zijn voor boeren meestal gratis. De kosten van bijeenkomsten worden gedragen door organisatoren als LTO, veevoerbedrijven, banken, verzekeraars, accountantskantoren e.d. Cursussen op onderwijs-commerciële basis voor boeren zijn er misschien wel, maar niet op het terrein van het agrarisch recht. Als boeren zelf iets organiseren is het goedkoop: schrijver dezes neemt genoeg met een mandje met regionale producten.

In de cursussen en publicaties voor de juristen (advocaten, notarissen) en de ‘halve’ juristen (makelaars, bedrijfsadviseurs etc) gaat het meeste geld om. Cursusprijzen variëren nogal; voor een goede bijeenkomst van een dag kan men prijzen tussen € 400 en € 1.200 per persoon aantreffen. Op dit terrein zijn ook verreweg de meeste aanbieders actief.

Slot

De kennisoverdracht op het terrein van het agrarisch recht betreft verschillende doelgroepen en wordt verzorgd door verschillende aanbieders. In vrijwel alle gevallen gaat het om door de markt bepaalde vraag en aanbod, met bijbehorende prijsvorming. De kwaliteit van de informatie is niet altijd gegarandeerd. Niet iedereen heeft ook behoefte aan de hoogste kwaliteit. In het algemeen kan men toch vrij gemakkelijk de voor de vakuitoefening benodigde kennis verwerven, of het nu gaat om boeren, adviseurs of juristen.

Honderd jaar VHLO

Maarten Duijvendak

Een begin met debat

‘Het kan ongetwijfeld groot nut hebben, dat de organisatie van het hooger landbouwonderwijs wordt gemaakt tot eene vraag van den dag’ schreef de inspecteur van het landbouwonderwijs P. van Hoek in 1906. Daarmee gaf hij aan dat het onderwerp meer aandacht verdiende dan het kreeg, en tevens maakte hij een complimentje aan de eerder dat jaar opgerichte Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs (VHLO). Een klein complimentje, want hij had ook veel kritiek op deze vereniging.¹ Van Hoek en de VHLO pleitten voor hoger agrarisch onderwijs, maar over de manier waarop, waren ze het hartgrondig oneens.² De oprichting van de VHLO en de reactie van de inspecteur waren onderdeel van een stevig debat.

Bij de aanvang van de twintigste eeuw verkeerde het landbouwonderwijs nog in haar kinderschoenen en bestonden er nog geen vormen van hoger landbouwonderwijs. Wel werd de noodzaak daartoe gevoeld in een periode dat de landbouw en het platteland ingrijpend veranderden. Dat was de reden dat er najaar 1905 overleg plaatsvond tussen een zestal heren uit de provincie Groningen, dat resulteerde in een vereniging die dit onderwijs kon organiseren. De initiatiefnemers waren niet de minsten: de burgemeester van Groningen, tevens bestuurslid van de Rijksuniversiteit Groningen jhr. mr. E. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer, dr. D. Bos, liberaal Tweede Kamerlid, ondernemer en wiskundeleraar van het Winschoter Gymnasium, R.P. Dojes, landbouwer, Eerste Kamerlid en voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid, de rijkslandbouwleraar J. Heidema, J.B. Westerdijk, landbouwer, gedeputeerde statenlid en oud-voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid en tot slot de secretaris van de Rijksuniversiteit Groningen, mr. B. ten Bruggen Cate. Spoedig voegden zich daarbij nog de voorzitters van de grote Drentse en Friese landbouworganisaties en 6 januari 1906 was de oprichting van de Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs een feit. Een later dat jaar uitgebrachte circulaire lichtte de oprichting en de doelstelling toe.³

¹ P. van Hoek, *Hooger Landbouwonderwijs*, ('s-Gravenhage 1906) iii.

² Vergelijk P. van Hoek, ‘Hooger landbouwonderwijs’ in: *Vragen van den dag* 24 jrg, 4 (1909) en idem, *Hooger landbouw Onderwijs* ('s-Gravenhage 1917).

³ N.G. Addens, *De Vereniging voor Hooger Landbouwonderwijs te Groningen. Historisch overzicht naar aanleiding van haar vijftigjarig bestaan* (Groningen 1960) 95-96.

Het eertse programmaboekje van de VHLO, Daarin werden onder meer cursussen aangekondigd over geologie, bacteriologie, weerkunde, erfelijkheid en bankwezen. (Collectie UB Groningen)

Het doel van de vereniging werd omschreven als het organiseren van cursussen en voordrachten over speciale onderwerpen. Dat is niet zo bijzonder, maar daarbij werd nadrukkelijk een verbinding gelegd met de Rijksuniversiteit Groningen. De vereniging rekende op goede samenwerking met hoogleraren en wees op het feit dat de universiteit haar zalen voor de VHLO ter beschikking stelde. Juist binnen een universiteit bestond volgens de vereniging de mogelijkheid om cursussen aan te bieden met een wetenschappelijk niveau. En dat aanbod steunde op wetenschappers met een diversiteit aan specialisaties. Dat was hoger landbouwonderwijs! Daar kan geen landbouwschool met haar docenten tegenop, was de boodschap.

De Groningse ambities met het hoger agrarisch onderwijs werden soms vanuit de universiteit gedragen, soms weer meer vanuit de agrarische sector. Een eeuw bleef de VHLO hierbij actief. De rol van de Vereniging, de plannen die beraamd werden, de effecten en de mate van succes vormen het onderwerp van dit artikel. Vragen die ik daarbij stel, richten zich op de herkomst van de initiatieven en zo op de verbindingen van de VHLO met de agrarische sector en met de academische wereld.⁴

De eerste vijftig jaar-de schaduw van Wageningen

Groningen bracht een universitaire benadering van het hogere landbouwonderwijs naar voren en zette zich daarmee af tegen de denkbeelden van de inspecteur Van Hoek en diens medestanders. Petrus van Hoek (1865-1925) groeide op in Groningen en was een 'Wageninger van het eerste uur'. Hij behaalde daar als onderwijzer in 1889 de acte landbouwkunde lager onderwijs en werd bij zijn examen 'gescout' door de Brabantse notaris W.A. Coolen en als landbouwconsulent naar diens provincie gehaald. Nog geen twee jaar later volgde een benoeming tot rijkslandbouwleraar voor de provincie Noord-Brabant.⁵ Tussen 1901 en 1909 was hij inspecteur voor het landbouwonderwijs en vervolgens tot 1925 directeur-generaal van de landbouw op het ministerie.

Van Hoek was voorstander van een zelfstandige agrarische hogeschool onder toezicht van het Ministerie van Landbouw. Alleen zo'n plaats waarborgde het praktische karakter dat de landbouwkunde, naast een wetenschappelijk niveau, diende te hebben. De landbouwkunde was een toegepaste wetenschap en hoorde daarom, volgens Van Hoek, niet thuis op een universiteit.⁶ Een landbouwhogeschool was noodzakelijk voor de opleiding van ambtenaren en docenten voor de agrarische sector. Ook konden de zonen van grote landeigenaren en landbouwers hier een wetenschappelijke vorming krijgen tot bos-, tuin- en landbouwkundigen. Van Hoek bestreed initiatieven die de landbouwkunde wilden 'in lijven bij de universiteit'.⁷

Een landbouwhogeschool moest, vond Van Hoek, in het hart van Nederland staan en Utrecht was daarvoor de beste plek. Utrecht lag ook centraal ten opzichte van de diverse landbouwsystemen die Nederland rijk was. Een vestiging hier was het beste, maar ook het kostbaarst, zo rekende hij voor. De in 1904 in Wageningen gevormde Rijks Hogere Landbouwschool zou dan 'jammer genoeg' moeten sluiten. Een eventueel verheffen van deze school tot Nederlandse Landbouwhogeschool, zag Van Hoek als een tweede keus, minder goed, maar

⁴ Het eerste deel van dit artikel steunt op het gedenkboek van N.G. Addens uit 1960. Voorts werd gebruik gemaakt van de archivalia over de VHLO in het archief van de Maatschappij van Landbouw in de Groninger Archieven (GA 744), de aanvullingen daarop (GA 947) en verspreid materiaal over de VHLO.

⁵ J.M.G. van der Poel, 'Biografie van Petrus van Hoek' *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 (1989).

⁶ Van Hoek, *Hooger landbouwonderwijs*, 75.

⁷ Addens, *De Vereniging* 101-102.

ook minder duur.⁸ Een pragmatische opstelling van de toekomstige directeur-generaal die in 1918 mede zou leiden tot de omvorming van de Rijkslandbouwschool te Wageningen tot de gewenste Landbouwhogeschool.⁹

Het Groningse initiatief van 1906 werd door Van Hoek gezien als een kwalijke poging de zaak naar zich toe te trekken. Men sprak zich in de statuten niet rechtstreeks uit voor een landbouwfaculteit, maar sloot het als einddoel zeker niet uit, zoals een brochure uit 1913 over doel en werkwijze van de VHLO duidelijk maakt. Het organiseren van universitaire cursusavonden in de wintermaanden, ‘university extension’ genoemd, was belangrijk en succesvol en de grote belangstelling hiervoor bevestigde, zo stelden de schrijvers, de behoefte aan, wat men noemde, een zesde faculteit aan de Groninger Universiteit. Dit was het einddoel op termijn.¹⁰ Een agrarische faculteit beschouwde de VHLO als de ideale verbinding tussen de wetenschap aan de Groninger universiteit en de praktijk van de agrarische sector. Dit was geen concurrentie met een eventuele Wageningse Landbouwhogeschool. Die zou veel meer op de praktijk gericht zijn, voor ingenieurs en ambtenaren, zo schreef men bij de VHLO.

In Groningen streefde de VHLO naar een vrije, ‘grondwetenschappelijke’ benadering van de landbouw in de vorm van onderwijs en onderzoek. In 1910 deed men een eerste stap naar een echte landbouwopleiding, door de instelling van een bijzondere leerstoel agrarisch recht. Deze werd bekleed door mr I.B. Cohen, de toenmalige rentmeester van de stadsbezittingen en secretaris van de Vereniging. Dat Cohen drie jaar later tot gewoon hoogleraar burgerlijk recht werd benoemd was geen enkel bezwaar. Het agrarische recht bleef deel uitmaken van zijn vakgebied. In 1922 trachtte de VHLO een tweede bijzondere leerstoel in te stellen met een voor Nederland nieuw vakgebied: de agronomie. Het zou echter tien jaar duren voordat ze een geschikte kandidaat en de benodigde financiële middelen hiertoe had. Maar met dr. J. Kuijper, gepensioneerd directeur van het landbouwproefstation in Medan, had de Vereniging een kandidaat gevonden die bereid was ‘met een bescheiden honorarium’ genoeg te nemen. Deze zou tot 1948 de post binnen de juridische faculteit bekleden.¹¹ In deze eerste jaren valt er duidelijk binnen de VHLO een onderscheid te maken tussen initiatieven die vanuit de universiteit en die van de vertegenwoordigers van de agrarische sector kwamen. De VHLO als Gronings universitair middel om een faculteit landbouwkunde te verwerven, was zowel voor de regionale bestuurselite als voor de bestuurders van de grote landbouworganisaties van belang. Dat de

⁸ Van Hoek, *Hooger landbouwonderwijs*, 88-91.

⁹ T. Kastelein, *Een eigenzinnige koers. 40 jaar Faculteit der Economische Wetenschappen in Groningen 1948-1988* (Groningen 1990), 56-73. Zie ook Addens, *De Vereniging*, 111-185.

¹⁰ De Vereniging voor Hooger Landbouwonderwijs, *Haar Werk en Doel* (Groningen 1913) 12- ev.

¹¹ Addens, *De Vereniging*, 177. Zie voor de financiën N.G. Addens, *Fonds ten behoeve van den landbouw in de provincie Groningen, 1878-1953* (Groningen 1954) 86-87.

universitaire bestuurders daarbij het voortouw namen was eigenlijk niet anders dan men kon verwachten.

Het VHLO hechte grote waarde aan een wetenschappelijke ondergrond voor haar cursussen (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

Na de Tweede Wereldoorlog was de band met de landbouw een belangrijk argument bij de uitbreiding van de Groninger universiteit met een economische faculteit. Bij het college van curatoren, de toenmalige leiding van de universiteit met zetels voor de Commissaris van de Koningin en de burgemeester van Groningen, wenste men binnen de nieuwe faculteit een opleiding landbouweconomie. De noodzaak voor een extra economische faculteit werd in Den Haag door hen mede bepleit met het argument dat de opleidingen in Rotterdam en Amsterdam op de 'stad' gericht waren. De economische opleiding in Groningen zou meer op het 'land' gericht worden. Prominent in de Haagse lobby was de secretaris van de universiteit mr J.L.H. Cluysenaer, tevens secretaris van de VHLO. Meer op de achtergrond stond de Commissaris van de Koningin, de oudlandbouwer dr. E.H. Ebels, voorzitter van de VHLO. Zij hadden een medestander in prof.dr. P.J. Bouman, die als hoogleraar in de nieuwe faculteit benoemd werd en daar de eerste voorzitter was.

De totstandkoming van de nieuwe faculteit was een ingewikkeld proces. De- genen die een landbouweconomische richting wensten, ondervonden tegenstand van anderen die vooral een klassieke economische faculteit voor ogen stond.

Toch lag er de eerste jaren zeker een nadruk op rurale vraagstukken. Tussen de eerste vijf hoogleraren was de belangstelling voor het platteland opmerkelijk groot. De econoom en socioloog P.J. Bouman publiceerde in 1946 een uitgebreide studie over de agrarische ontwikkeling van Zeeland, de geograaf H.J. Keuning promoveerde op een onderzoek naar de Veenkoloniën en B.H. Slicher van Bath was een landbouwhistoricus met uitgebreide internationale faam. Daar stonden de leerstoelen van S. Korteweg (staatshuishoudkunde) en J.L. Meij (bedrijfseconomie) tegenover. Voor de eigenlijke landbouweconomie werd niet een leerstoel, maar een lectoraat gecreëerd; ir. R. van Hees werd daarvoor aange- trokken.

*Deze brochure
verscheen in 1913. De
VHLO stelde zich het
geven van cursussen en
lezingen ten doel en
wilde daarbij
nadrukkelijk een band
met de Rijksuniversiteit
Groningen (Collectie
UB Groningen)*

Echter, zeven jaren later was dit agrarische accent vrijwel uit de faculteit verdwenen. Nieuwe aanstellingen betroffen meer bedrijfseconomische en fiscaal economische benaderingen. Bouman en Keuning verschoven hun werkzaamheden naar de nieuwe (inter)faculteiten sociologie en geografie waar ze meer mogelijkheden zagen en Slicher van Bath vertrok in 1956 naar Wageningen. De reden hiervoor was zonder meer duidelijk. Hij schreef in zijn ontslagbrief ‘... het is de verandering in het karakter van de economische studie, welke in de loop der jaren is opgetreden – de sterke accentuering van de opleiding tot accountant en belastingdeskundige tegenover een verzwakking van de oorspronkelijke landbouweconomische opzet van de studie – welke mij tot dit besluit heeft geleid.’¹² Een extra bijzonderheid was dat Slicher van Bath door de oud-Groninger (en actief bestuurslid van de VHLO) socioloog E.W. Hofstee naar Wageningen werd gehaald. Terwijl juist eerdere pogingen van het Groninger college van curatoren om Hofstee terug naar het noorden te halen en bij economie te belasten met een centrale leerstoel, waren mislukt.

De betrokkenheid van de VHLO bij het debat over de richting van de nieuwe faculteit economie is duidelijk, maar deze zaken vormden, voor zover in de notulen valt na te gaan, geen uitgebreid gespreksonderwerp tijdens de vergaderingen. De waardering van het resultaat werd ook nergens expliciet uitgesproken. Maar de wijze waarop N.G. Addens in zijn gedenkschrift, een paar jaar later, heel voorzichtig over het onderwerp schrijft, wekt de suggestie dat de uitkomst teleurstellend was.¹³ Toch kan de situatie omstreeks 1960 voor het streven van de VHLO niet als slecht worden beoordeeld. Te meer omdat zich naast de economische faculteit ook een geografische en sociale faculteit vormden en hier en ook in de faculteit wis- en natuurkunde leerstoelen en lectoren kwamen met een op landbouw of het platteland gericht profiel. Omstreeks 1960 kon de VHLO in Groningen wijzen op een stevige wetenschappelijke belangstelling voor de agrarische omgeving en de betrekkingen met de collega’s in Wageningen waren genormaliseerd.

Er werden in Groningen diverse colleges verzorgd door bij de VHLO betrokken docenten. Prof. mr. J.H. Beekhuis doceerde over agrarisch recht, ir. R. van Hees gaf de colleges landbouweconomie en dr. F. van der Paauw verzorgde het vak botanische agronomie. De bijzonder hoogleraar agronomie, dr. J. Kuijper, was in 1949 door dr. J.H. Engelhardt opgevolgd. Engelhardt was directeur van de middelbare en hogere landbouwschool te Groningen en verzorgde gedurende acht jaren, tot zijn pensionering, een cursus agronomie. Van der Paauw werd in 1950 samen met de scheikundige dr. S.B. Hooghoudt als lector aangesteld. Ook dit geschiedde op initiatief van de VHLO, die zoals gebruikelijk een

¹² Kastelein, *Een eigenzinnige koers*, 17-19, 27, 123 en 142; Addens, *De Vereniging*, 177-178 en 281.

¹³ Men leze Addens, *De Vereniging*, 177: ‘een Faculteit der Economische Wetenschappen zou worden ingesteld, die – naar verwacht werd – ook een landbouw-economische studierichting zou verkrijgen.’

onkostenvergoeding verschaft. Beide heren waren werkzaam bij het Bodemkundig Instituut te Groningen en verzorgden wekelijks enkele uren onderwijs aan de universiteit. Verder waren er nog in de sociale faculteit Bouman en de sociograaf dr. C.D. Saal die in hun onderwijs en onderzoek aandacht voor de landbouw en het platteland hadden. Zij speelden ook – evenals de andere genoemde docenten – een grote rol bij de overige activiteiten binnen de VHLO. In 1961 kreeg de economische faculteit, weliswaar tegen de zin van het bestuur en collega hoogleraren, een bijzondere leerstoel landbouw en internationale voedselpolitiek, bekleed door de politicus dr. ir. A. Vondeling. Die bleef slechts twee jaar, maar zijn leeropdracht bleek in een behoefte te voorzien en werd opnieuw ingevuld en nu wel met instemming van de faculteit.

Cursorisch succes

Direct bij haar oprichting was de VHLO gestart met het geven van cursussen in de maanden oktober-april. Dat was een schot in de roos. De belangstelling was groter, ‘dan het grootste aantal gewone zitplaatsen in enig collegelokaal’ zo meldt Addens niet zonder trots.¹⁴ Na enkele jaren verminderde de belangstelling wat, maar het bleef ruim voldoende om verschillende reeksen van voordrachten voort te zetten. Vooral de colleges op de dinsdagmiddag, de Groninger marktdag, trokken veel belangstelling. De landbouwers kwamen dan naar de stad en bezochten in de ochtend de korenbeurs of veemarkt en in de namiddag volgden ze een van de vele cursussen van de VHLO. Deze waren specifiek toegesneden op agrarische vraagstukken en dus van toegepaste aard. Op vrijdag werden de eerste decennia bovendien een soort algemene introductiecolleges gegeven, basiskennis in natuurwetenschappen, maar deze verdwenen in 1925 wegens onvoldoende belangstelling. Als verondersteld kennisniveau van de cursisten werd de landbouwwinterschool of 3-jarige HBS gezien. Dat was een vorm van onderwijs die circa 3 of 4 procent van de Groninger jongens rond 1910 had gevolgd.

De belangstelling lag voor de oorlogsjaren gemiddeld op een honderdtal personen per jaar, met uitschieters. In totaal hebben enkele duizenden landbouwers de kans gegrepen zich op tal van onderwerpen bij te scholen en hun intellectuele horizon te verbreden. Addens zelf was, na zijn drie jaar HBS en landbouwwinterschool, één van hen.¹⁵ Na de oorlog nam ook de vrouwelijke belangstelling toe. De dames kwamen eerst voor de lezingen van mw. prof. drs. C.W. Willinge Prins-Visser. Deze Wageningse hoogleraar landbouwhuishoudkunde verzorgde voordrachten over *de leiding en beheer van het huishouden op het platteland*.¹⁶ De

¹⁴ Addens, *De Vereeniging*, 189

¹⁵ W.J. Formsma, ‘Levensbericht van Nanno Gerhard Addens’, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1972-1973*, 49-57.

¹⁶ Addens, *De Vereeniging*, 208. Overigens werkte Willinge Prins-Visser, die tot 1950 in Anloo (Drenthe) woonde, in de jaren dertig in Groningen en was in 1948-1952 presidente van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, dus helemaal ‘Wagenings’ was ze niet.

ruim 200 dames konden alleen in de Aula een plek vinden. De aanwezigheid van een Wageningse hoogleraar in Groningen was overigens niet ongewoon. De Drentse Rijkslandbouwconsulent, J. Elema, verzorgde vanaf 1909 geregeld cursussen voor de VHLO. Meestal gingen die over de ontginning van heidevelden en aanverwante onderwerpen. In 1918 werd hij buitengewoon hoogleraar in Wageningen en bleef om de zoveel jaar een cursus in Groningen geven. In de jaren twintig en dertig kwamen vaker Wageningers naar het noorden, een tiental in totaal, onder meer prof.ir. M.F. Visser over drainage, prof. B. van den Burg over melkenzymen, prof.dr. H.M. Quanjer over aardappelziekten. Na 1945 werd het een heel normaal verschijnsel, de VHLO was uit de schaduw van Wageningen getreden en weldra kregen de cursussen ook een geheel andere opzet.

Landbouwschool te Veendam in 1908 (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

Addens heeft een overzicht gemaakt van wat er aan cursussen werden aangeboden.¹⁷ Tot 1925 was bijna driekwart van een algemene aard: agrarisch recht, scheikunde en dierkunde vormden het grootste aanbod. Bij de onderwerpen van toegepaste aard lag het accent op de landbouwtechniek: algemene akkerbouw en algemene veeteelt. Na 1925 traden verschuivingen op. Het aandeel van de landbouwtechnische cursussen nam toe, met name over akkerbouw en plantenteelt.

¹⁷ Addens, *De Vereniging*, 208..

In de periode 1945-1959 behielden deze cursussen hun populariteit, maar was er een toename in het aanbod van meer economische, sociologische en historische onderwerpen.

De dinsdagcursussen verloren hun populariteit onder landbouwers en werden tot 1962 voortgezet. Boeren kregen minder tijd voor de VHLO en haar activiteiten. Het werk op de boerderij legde een groter beslag op de ondernemers en er waren inmiddels veel meer opleidingsmogelijkheden en voorlichtingsbijeenkomsten. Tegelijkertijd verschoof het accent binnen de VHLO naar een nieuw soort onderwijs: kadercursussen. Vanaf 1955 begon men met zogenoemde leergangen voor de bestuurders van de standsorganisaties. Het eerste initiatief kwam vanuit de landbouwcoöperaties en een jaar later startten ook leergangen voor de Drentse en Groningse landbouw belangenorganisaties, de plattelandsvrouwenorganisaties en de waterschappen. Deelnemers waren de bestuurders van deze instellingen in de regio. Voor elke groep kwam een eigen cursus in het academiegebouw, waar toen alle VHLO activiteiten plaats vonden. Voor de organisatoren bij de universiteit speelden op de achtergrond de zorgen over de sociaal-economische ontwikkeling in het Noorden van de jaren vijftig. Het versterken van de economie in de noordelijke provinciën leek mogelijk door het verhogen van de kennis bij het leidinggevende kader in het agrarische bedrijfsleven.¹⁸ Dit verklaart wellicht waarom niet soortgelijke cursussen voor de Noordelijke afdelingen van de landarbeidersbonden werden aangeboden.

Het programma voor bestuurders van coöperaties kreeg in overleg met het instituut voor landbouwcoöperatie een duidelijk bedrijfseconomisch karakter. Een leidende rol daarbij speelde de hoogleraar Meij, zoals we zagen, tegenstander van de specifieke landbouweconomische richting aan de Groninger economische faculteit. De leergang voor de besturen van de landbouwstandsorganisaties kwam onder leiding te staan van zijn collega Korteweg. Beiden putten voor de docenten uit de beperkte kring van stafleden die colleges verzorgden over bedrijfseconomie, statistiek, bedrijfsadministratie, bedrijfssociologie en psychologie. De bestuurders van de vrouwenorganisaties kregen meer sociaalwetenschappelijke thema's aangeboden: vrouw en arbeid, fabrieksmeisjes, psychologie van de vrouw, gezinssociologie en de vrouw als moeder. De leiding berustte bij Bouman en verschillende van zijn medewerkers speelden een rol. De cursussen waren een succes. Na het eerste jaar was er voor een kleinere groep een vervolgcursus en vrijwel al de cursussen trokken 30-35 deelnemers. Ook meldde zich de Groninger Waterschapsbond met de vraag naar een leergang. De eerste waterschapskursus in 1958 trok 34 deelnemers met als docenten de juristen prof.mr. E.H s'Jacob en mr. J.G. Steenbeek.¹⁹

¹⁸ Ibidem, 214-233.

¹⁹ Groninger Archieven (GA) 49, RuG II 156, Verslagen VHLO 1956-1957, 1957- 1958 en 1958- 1959.

Naast deze bedrijfskundige en maatschappelijk gerichte cursussen bestond ook behoefte aan meer technische programma's. Daar kon een kennisuitwisseling plaatsvinden tussen de universiteit, de landbouwproefstations en de landbouwindustrie. Het was de directeur van het landbouwproefstation in de provincie Groningen en bestuurslid van de VHLO, drs P. Bruin, die hier de mogelijkheden zag voor 'research colloquia': een aantal opeenvolgende middagen met sprekers, later omgezet tot een tweedaags symposium. De eerste colloquia behandelden polymere koolhydraten, cel en celwandstructuur, zetmeelsoorten, radiogolven, ionenwisseling en de theorie en praktijk van de waterstofbrug. Theoretische natuurwetenschappelijke en biochemische onderwerpen die vele jaren tientallen personen uit de landbouwindustrie in het Noorden trokken.

Spoedig groeiden deze dagen en de kadercursussen uit. Bij de waterschappen schoven leden van de Friese, Groningse en Drentse waterschapsbesturen aan. Deelname was ook vanuit de landelijke unie van waterschapsbonden geadviseerd, zolang er ook onderwerpen uit het waterschapsrecht en de praktijk van het waterschapsbestuur aan de orde kwamen.²⁰ Het aantal deelnemers aan deze dag steeg van 50 in 1962 naar 200 deelnemers vijf jaar later. Als docenten werden mensen vanuit de wetenschap en praktijk aangetrokken. Programma's uit de jaren zestig vermelden voordrachten over de Deltawet door mr. Th.F.J.A. Dolk uit Den Haag en dr.ir. F.P. Mesu uit Bilthoven. G.W. Toebe van de Vereniging Nederlandse Gemeenten over financiering en belastingen voor het waterschap, ir. F.J. Ribbius uit Voorburg over verontreiniging en waterzuivering, mr Steenbeek uit Groningen over samenwerkingsvraagstukken en prof.ir. Hellinga uit Wageningen over waterbeheersing. s'Jacob uit Groningen sprak een aantal keren over de historie van het waterschapswezen, maar dat vonden de bestuurders snel te algemeen.²¹

De kracht van het programma voor waterschapsbestuurders school in de aangeboden reflectie op tamelijk actuele thema's gedurende een samenkomst met collega's uit andere provincies. Vaak schoven ook wethouders of Gedeputeerde Statenleden aan. Het belang van het informele gedeelte van het programma werd onderstreept door de plaats van samenkomst; niet het academiegebouw, maar het Postiljonhotel te Haren, waar een afsluiting met diner of buffet mogelijk was. Het was jaarlijks een soort reünie. Een commissie vanuit de Friese, Groningse en Drentse bond van waterschapsbestuurders en de secretaris en voorzitter van de VHLO bereidde jaarlijks deze bijeenkomsten voor. Een discussie over het centrale thema van de volgende bijeenkomst vormde daarbij de hoofdmoot. Het was de VHLO secretaris die de correspondentie voerde. De voorzitter van de

²⁰ Leeuwarden Tresoar (LT) 375-17, Bond Friese Waterschappen doos 35, Brief 14 oktober 1960 Unie van waterschapsbonden aan de Friese waterschapsbond.

²¹ LT 375-17, Bond Friese Waterschappen doos 35, Rooster leergang VHLO voor waterschapsbestuurders 1961, 1962, 1963, 1964.

Groninger Waterschapsbond had ook een zetel in het VHLO bestuur en maakte deel uit van de commissie. De gang van zaken rond andere cursussen was vergelijkbaar. Alleen de leergang voor de bestuurders van landbouwbelangenorganisaties was geen lang leven beschoren.

Langzaam veranderde de opzet en werd de tijdsduur van de activiteiten beperkt van de eerste wintermaanden tot enkele weken. Vanaf begin jaren zeventig vonden alle cursorische activiteiten plaats op een tiental middagen of avonden. Januari werd de drukste maand, met ook de studiedagen voor de waterschappen, de vrouwenorganisaties en het research symposium. De cursorische activiteiten waren in universitaire gebouwen om de hoge 'academische' kwaliteit van het aanbod te onderstrepen. Soms werden incidentele studiedagen georganiseerd, een voortzetting van de breed toegankelijke voordrachten zoals ze in het verleden door de Vereniging waren gehouden. Deze bijeenkomsten, over actuele onderwerpen, waren bestemd voor landbouwers en journalisten en trokken meestal een 50-tal bezoekers. Er waren middagen over de kwaliteit van tarwe (1970), de bewaring van aardappels (1972), de nieuwe bestrijdingsmiddelenwet (1973), het erucazuur gehalte in koolzaad (1974), de kunstmeststoffen en de grondpolitiek (1975), etc. Soms kregen ze een veel weidser en meer beschouwend politiek thema mee, zoals de studiedagen over de regionale problematiek 'Omvang van het landbouwgebied' (1971) of 'Noord-Nederland: kenmerken van de streek' (1973). Sprekers waren specialisten van naam en faam, uit Groningen, Brussel of Den Haag. Deze laatste bijeenkomsten trokken honderden belangstellenden en waren mede beeldbepalend over het Noorden en droegen bij aan de denkbeelden voor de *Nota Het Noorden des Lands* van minister H. Langman.

In feite werden de leergangen georganiseerd door een klein aantal mensen. Tot ver in de jaren zestig speelde een zogenaamde 'raad van beheer' binnen de VHLO een grote rol, met naast de verenigingssecretaris, mr. J.A. Buurma, vooral de genoemde hoogleraar Meij (bedrijfseconomie) en prof.dr. D. Bakker (Biologisch Instituut). Buurma kon terugvallen op het kantoor van de Groninger Maatschappij van Landbouw, waarvan hij ook secretaris was. Dat fungeerde als postadres en hier werden de routineklussen geklaard, zoals de correspondentie en de financiële administratie rond de cursussen. Vanaf 1966, toen mr A.F. Stroink dit dubbele secretariaat overnam, verloor de raad van beheer zijn functie. Het is duidelijk dat vooral Stroink, samen met Saal en Bruin de cursussen jaarlijks organiseerde. Dit was een gouden drietal binnen de VHLO: Stroink voor de algemene coördinatie, Saal voor de vrouwencursussen en Bruin voor de research symposia. Zij hadden inzicht in de actuele vraagstukken, vertaalden die naar aansprekende thema's en wisten aantrekkelijke sprekers te vinden. Daarbij maakten ze regelmatig gebruik van hun eigen netwerk, maar ook van het netwerk dat via de Maatschappij van Landbouw liep. Voor de activiteiten met de coöperaties

en waterschappen speelden mensen uit de sector zelf een grotere rol, in overleg met voorzitter en secretaris van de VHLO. De verschillende commissies kwamen bijeen in april of mei om de voorafgaande wintercursus of studiedagen te bespreken en het programma voor de volgende cyclus samen te stellen, ze vormden een soort van klankbord.

Landbouwers terug in de schoolklas (Collectie NAHI)

Ministers, hoge ambtenaren uit Den Haag en Brussel, rijzende sterren in de politiek, hoogleraren en een enkele 'captain of industry', ze kwamen graag bij de VHLO langs. Een selectie in alfabetische volgorde: drs. Hedy d'Ancona (politica en publiciste), prof.dr. Jan Peter Balkenende (politicus), prof.dr. Wilhelmina J. Bladergroen (pedagoge), Herman Bode (vice voorzitter FNV), prof.dr. C.I. Des-sauer (criminologe en schrijfster), ir. W. Dik (oud-staatsecretaris, topman KPN), prof.mr. A.M. Donner (jurist en politicus), mr. E.H. Engelkens (directeur Koninklijke Scholten-Honig), mw. A. Jorritsma-Lebbink (politica), drs. J. de Koning (politicus), mw. ir. J. Leemhuis-Stout (waterschapsbestuurder), prof.dr. S.L. Louwes (hoofd afdeling statistiek te Brussel), mw. J.R.H. Maij-Weggen (Europees politica), ir. R.J. Tazelaar (directeur-generaal landbouw EEG Brussel), dr. J.C. Terlouw (politicus en schrijver) en mr. C. van Veen (oud-minister en oud-voorzitter VNO).

De bewaard gebleven verslagen en notulen van de VHLO commissie 'bestuurders van vrouwenorganisaties' geven een indruk van de gang van zaken.²² Saal droeg meestal het thema aan en vrijwel altijd de namen van de sprekers en viel ter plekke in, wanneer een spreker op het laatste moment verhinderd bleek. De avonden moesten altijd doorgang vinden. De dames, leden van de algemene en Christelijke bonden voor plattelandsvrouwen en de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen kwamen uit een groot gebied: van Coevorden tot Zoutkamp, van Havelte tot Bellingwolde. Daar moest niet te gering over worden gedacht. Zoals Saal naar een spreker schreef: 'zal uw gehoor voornamelijk bestaan uit dames, bestuurders en oud-bestuurders van Plattelands- en Huisvrouwenorganisaties. De meesten hebben een middelbare of hogere opleiding genoten. Dat heeft als voordeel dat u uw lezing op tamelijk hoog niveau kunt brengen. De dames – waarvan sommigen al meer dan 20 jaar de Leergang volgen – kunnen heel wat aan, zoals u na uw voordracht, tijdens de discussie, wel zult merken aan vragen die men u zal stellen.'²³

Saal meed controversiële onderwerpen niet. Een enkele maal leidde dat, midden jaren zeventig, tot bijna problemen. Toen organiseerde hij een leergang over het 'het gezin in discussie' met onder meer een bijdrage van mw ir. Iteke (Cramwinkel-) Weeda (sociologe) over de commune die enige beroering veroorzaakte bij een deel van de 100 bezoeksters. Meer commotie ontstond in 1975 bij de vrouwenstudiedag op 8 januari. Die ging over cabaret en had met 155 dames een goede deelname. Maar de christelijke vrouwen hadden – zo bleek achteraf – erg veel moeite met de voordracht van de openlijk homoseksuele cabaretier Wim Ibo. De vrouwenleergang dat jaar over 'de positie van de vrouw: historisch en actueel' trok ook veel bezoekers, 147, maar leidde tot vervelende situaties. Een paar mannelijke sprekers kregen bij de discussie felle en 'onheuse' kritiek uit de zaal. Dat kwam omdat naast de deelname van de 'oude getrouwen' ook 'een groep gerekruteerd uit Man-Vrouw-Maatschappij en maatschappijkritische jongeren' aanwezig waren, zo stellen de notulen. Zij hadden van te voren toestemming gevraagd deel te nemen aan de leergang en ook betaald, maar gedroegen zich anders dan de vaste bezoeksters. Als incidenten werden in de notulen opgetekend: het rondgaan van een handtekeningenlijst tegen 'de rechtse abortus wetgeving' en de propaganda voor het Vrouwenhuis. De 'oude groep' was te weinig aan bod gekomen.

Veiliger waren studiedagen over menselijke creativiteit of over communicatie en modetrends, met als spreker prof. dr. Anne van der Meiden in 1981 en 1984. Van der Meiden beviel erg goed. Verschillende dames wilden hem een paar jaar

²² GA 774, doos 272-2, Verslag VHLO 1973-1974; GA 774, doos 272- 4, Notulen Raad van bestuur VHLO 23 april 1975.

²³ GA 744, doos 262, Brief van C. Saal aan D. Pinto oktober 1986.

later nogmaals horen. Andere sprekers die regelmatig terugkeerden, waren, naast Saal zelf, prof. dr. P.J. Bouman en prof. dr. P. Valkenburgh, als politicoloog aan de Rijksuniversiteit Groningen verbonden. De absolute topactiviteit was de vrouwenstudiedag op 11 januari 1978. Die ging over alternatieve geneeswijzen en de sprekers behandelden zaken als acupunctuur, medische ethiek, homeopathie en andere niet-universitaire geneeswijzen. Stroink boekte eerst de grootste collegezaal, toen de Aula van de universiteit, maar de studiedag vond uiteindelijk, met ruim 700 deelneemsters, in de Martinikerk plaats.²⁴

De leergangen en studiedagen konden in de periode 1960-2000 financieel meestal uit en leverden in succesvolle jaren geld op. Alleen de research symposia lieten regelmatig een tekort zien. Dit kwam door het kostbare uittypen van de voordrachten en het verspreiden onder deelnemers. Een wel zeer gewaardeerde service, die soms op kosten van de Rijksuniversiteit Groningen en soms via de Rijks Hogere Landbouwschool kon lopen. In de jaren zeventig en tachtig, met de langdurige economische recessie, werd het als onwenselijk beschouwd het cursusgeld voor het symposium te verhogen. Immers de bedrijven waar de deelnemers vandaan kwamen, betaalden de VHLO ook een algemene subsidie.²⁵

Nascholing en polonaise

Met de leergangen, studiedagen en symposia vormde de VHLO een unieke schakel tussen wetenschap en agrarische praktijk. Maar het veld rond de vereniging was voortdurend in verandering en dit maakte een beraad op de eigen positie noodzakelijk. Begin jaren zeventig riep de VHLO een werkgroep in het leven om zich te buigen over de toekomst van het hogere en middelbare landbouwonderwijs in het Noorden. Door het verminderende aantal boeren zou het aantal landbouwscholen verkleinen, zo meende men. Men inventariseerde welke opleidingen er in de drie provincies waren en dacht na over een breder instituut waarin middelbaar en hoger economisch, technisch en agrarisch onderwijs samengebracht kon worden. Daarbij zou ook een relatie moeten zijn met de onderzoeksinstituten en de universiteit. Ir. L.G. Oldenbanning, directeur van de RHLS aan de Van Hallstraat te Groningen en bestuurslid van de VHLO was voorstander van een korte basisopleiding, gevolgd door nascholing in latere jaren. Dit leidde in de commissie tot stevige discussies. De landbouwonderwijsinspecteur in Noord-Nederland ir. R. Veenstra had een voorkeur voor een bredere en afgeronde opleiding.²⁶ Maar Oldenbanning bracht zijn punt de komende jaren een aantal malen opnieuw bij de VHLO ter tafel en trachtte daar organisatori-

²⁴ GA 774, doos 272 -3, VHLO Cursusverslag 1 september 1977 – 1 april 1978

²⁵ GA 774, doos 270, Vergadering raad van bestuur van VHLO 13 december 1976.

²⁶ GA 744, doos 247, positie landbouwonderwijs Notulen raad van bestuur van de VHLO 3 juni 1971 en Verslagen werkgroep Landbouwonderwijs, oktober 1971, december 1971 en februari 1972.

sche gevolgen aan te verbinden om de band tussen universiteit, VHLO en 'zijn' landbouwschool te versterken.

In 1976 werd herdacht dat 100 jaar eerder de landbouwschool in Wageningen startte. Dat was de aanleiding tot festiviteiten rond *honderd jaar landbouwonderwijs*. In een notitie lichtte de directeur landbouwonderwijs, ir. P. van der Schans, de ministeriële plannen toe. Die vielen, uiteraard in drie delen uiteen: onderzoek, voorlichting en onderwijs. In Wageningen lag het accent op het onderzoek. Daar vonden drie symposia plaats in juni, oktober en november 1976. Een tweedaags congres over landbouwvoorlichting zou ook in Wageningen plaats vinden in april. En bij het landbouwonderwijs kwam de nadruk te liggen op regionale bijeenkomsten. Informatie over plannen hiervoor wilde Van der Schans graag ontvangen, zodat het ministerie zicht hield op de diverse regionale activiteiten.²⁷

In Groningen kwam een brede groep mensen ter voorbereiding bijeen. Het waren de directeuren van de landbouwscholen in de stad, zoals Oldenbanning, Stroïnk namens de VHLO en vertegenwoordigers van verenigingen van (oud-) studenten Demeter en Eugeia. De VHLO en Oldenbanning wensten een symposium over de 'nascholing'. Dit was immers een actueel thema en maakte van het symposium meer dan een terugblik. Binnen de VHLO circuleerde toen juist een nieuwe notitie over haar mogelijke rol bij de nascholing. De onbekende schrijver daarvan zag dit als een vorm van permanente educatie in de agrarische sector en wenste het debat hierover te stimuleren met mensen van het ministerie. Daarvoor was het van belang te horen hoe dit elders in Europa ging en te bespreken wat in dit opzicht de taakverdeling tussen Groningen en Wageningen kon zijn.²⁸ Zo'n thema voor de herdenking van een eeuw landbouwonderwijs lag voor de hand.

Voor het Groninger feest werden data in november gekozen. Precies de twee dagen dat in de aula van de landbouwhogeschool in Wageningen het symposium over landbouwkundig onderzoek in Nederland plaats vond, met als sprekers mr. F.H.P. Trip (minister wetenschapsbeleid) en ir. A. Maris van het Landbouw Economisch Instituut. Op 18 en 19 november waren er allerlei activiteiten in Groningen. De eerste dag was 'open huis' van de Rijks Hogere Landbouwschool, de Christelijke Middelbare Landbouwschool en de Jan Heidema Middelbare Landbouwschool, vooral bestemd voor leerlingen, ouders en oud-leerlingen. Tevens was er een tentoonstelling over 100 jaar landbouw in Groningen in het landbouwcentrum aan de Engelse Kamp. De eerste dag werd afgesloten met een groot feest, georganiseerd door de studentenverenigingen. Zij boden een borrel,

²⁷ GA 947, doos 9, stukken VHLO 100 jaar landbouwonderwijs. Brief van de directie voor landbouw onderwijs van het ministerie van landbouw en visserij, 16 december 1975.

²⁸ GA 947, doos 9, stukken VHLO 100 jaar landbouwonderwijs. Notitie VHLO ten behoeve symposium Nascholing, zonder datum, zonder auteur (Oldenbanning?).

buffet en ‘galabal’ aan. Het laatste inclusief een optreden van Arie Ribbens, de koning van de polonaise, een in die jaren populaire Brabantse zanger van carnavalshits en Nederlandstalige schlagers, maar die zijn grootste successen toen nog moest boeken.

Op de tweede dag verliep het symposium over nascholing met 175 bezoekers naar Stroinks tevredenheid. De spreker van het ministerie was wel niet de gevraagde Van der Schans, directeur landbouwonderwijs, maar ir. A.G.D.M. Vercauteren, inspecteur landbouwonderwijs, die over Groningen en het landbouwonderwijs sprak. Hij bood een historisch verhaal dat netjes toegesneden was op het Groninger gehoor. De lange traditie van het landbouwonderwijs in het Noorden werd nadrukkelijk genoemd en in de geschreven tekst is de bron van de informatie zichtbaar: de boeken van Van der Poel en Addens. Ten aanzien van de laatste decennia ging zijn betoog uitsluitend over de VHLO. Vercauteren stelde vast dat de activiteiten van de VHLO verschoven waren van primair aandacht voor teelttechniek naar bredere thema's. Zo ‘komt de VHLO tegemoet aan een breed forum van wensen uit het maatschappelijke leven van de agrariërs in Noord-Nederland’.²⁹

Volgens Stroink, in zijn voordracht, was het doel van de vereniging het bevorderen van het contact tussen de Groninger Universiteit en het agrarische bedrijfsleven in het noorden des lands. Daarom zaten naast vertegenwoordigers van de agrarische organisaties, coöperaties en waterschappen ook de Groninger rector magnificus en drie hoogleraren in het bestuur en twee Wageningse hoogleraren. De VHLO had een vaste kern van goedlopende activiteiten die van jaar tot jaar werden voortgezet, sommige al meer dan 20 jaar. Het succes kwam voort, zo stelde hij, uit de intensieve contacten met de Rijksuniversiteit Groningen. Daarom waren er goede sprekers en was er een wetenschappelijk peil. ‘Door de deelnemers wordt dit niveau zeer gewaardeerd. Zij kunnen daardoor op de hoogte blijven van de ontwikkelingen, bezien door een andere bril dan de dagelijkse’.³⁰

Vercauteren, ongetwijfeld gesouffleerd, zag juist nieuwe functies voor de VHLO. Immers het gehele onderwijsstelsel was in Nederland in beweging, inclusief het landbouwonderwijs. Naast de herstructurering van het wetenschappelijke en het hogere beroepsonderwijs, bleef er behoefte aan scholing op latere leeftijd, via zogenaamde ‘open scholen’, ‘tweede kans onderwijs’ en een breed aanbod aan cursorisch vervolgonderwijs. In de samenleving zag hij de noodzaak en behoefte tot verder leren. Het was zelfs onzeker of er voldoende capaciteit bestond om aan de vraag naar deze vorm van onderwijs te voorzien. ‘Met een variant op Diepenhorst (de toenmalige voorzitter van de onderwijsraad/MD),

²⁹ GA 947, doos 9, stukken VHLO 100 jaar landbouwonderwijs 19 november 1976. Typoscript van de voordracht van Vercauteren op symposium Nascholing.

³⁰ Ibidem

kan men zeggen: dat de onderwijsgeevenden zich vermenigvuldigen als olifanten, onderwijsvragenden daarentegen als konijnen.’ Volgens Vercauteren was de positie van de VHLO gunstig voor het verzorgen van nascholing. Met de goede contacten tussen veld en universiteit kon de VHLO in de toekomst hierin een grote rol spelen.³¹

Stroink was meer bescheiden ten opzichte van de mogelijkheden voor nascholing. De eerste pogingen verliepen ook niet gemakkelijk. De VHLO organiseerde het daarop volgende jaar samen met het RHLS een tweetal nascholingscursussen, met te weinig deelnemers. Nascholing in het verlengde van de RHLS had nog geringe betekenis. Het VHLO bestuurslid Bruin zag meer mogelijkheden voor academisch opgeleide chemici. Voor het postacademisch onderwijs was nieuwe regelgeving op komst en de VHLO kon daarin een rol spelen, zo meende hij. Alleen het research symposium zou daarvoor in aanmerking kunnen komen, de andere cursussen van de VHLO waren te weinig specifiek en stonden open voor niet-academici. Daardoor konden ze geen postacademisch onderwijs zijn. Toenmalig VHLO voorzitter ir. H.E. Clevering maakte een jaar later een einde aan de discussie over nascholing en stelde dat Wageningen de taak had om postacademisch landbouwonderwijs te organiseren, niet de VHLO.³²

De VHLO in een veranderend veld

De symposia die de VHLO jaarlijks organiseerde waren een trefpunt tussen de exacte wetenschap en het agrarisch bedrijfsleven. Meestal trok de tweedaagse bijeenkomst tussen de 100 en 150 bezoekers. De immer actieve Bruin bereidde najaar 1981 zijn 25ste symposium voor toen hij plots overleed. Voor het eerst zou het geheel plaats vinden in het nieuwe Biologisch Centrum te Haren, vanwege ruimteproblemen in andere universitaire gebouwen. Het beoogde thema was ‘vaste afvalstoffen’. Met behulp van Stroink, dagvoorzitter prof. ir. S. Stemerding en dr. J. Hofstee kon het programma toch doorgaan.³³ Vervolgens ging de commissie research van de VHLO aan de slag ter voorbereiding van een nieuw symposium. Deze commissie bestond uit Hofstee (Biologisch Centrum) als voorzitter, Stroink en een negental anderen uit de natuurwetenschappelijke hoek van de Groninger universiteit. Voor 13 en 14 januari 1983 werd het thema vastgesteld op ‘water’, een breed thema waarover toegepaste en fundamentele voordrachten mogelijk waren. Echter begin januari 1983 moesten voorzitter en secretaris van de VHLO besluiten tot het annuleren van het symposium. Er waren toen – tot ieders verrassing – pas 15 aanmeldingen binnen. Een maand later vond er overleg plaats in de commissie research over deze mislukking. Waarschijnlijk, zo meende

³¹ Ibidem

³² GA 774, doos 270, Verslag van vergadering Raad van Bestuur VHLO 31 maart 1978; GA 947, doos 8, stukken betreffende VHLO nascholing.

³³ GA 774, doos 272-1, stukken dr. P Bruin en VHLO Cursusverslag 1 september 1980- 1 april 1981; GA 774, doos 258, stukken betreffende VHLO sept. 1981-1982.

men, was het thema te beschouwelijk geweest, waardoor potentiële deelnemers geen toestemming kregen zich in te schrijven. ‘Informatica’ werd als een geschikt onderwerp gezien en dat werd de keuze voor het volgende jaar.³⁴ Hierover werden afspraken gemaakt met prof.dr. A. Bosman, hoogleraar bedrijfseconomie. Hij zou optreden als dagvoorzitter.

Het nieuwe symposium werd grondig voorbereid. Via Bosman werden contacten gelegd met bij informatica betrokkenen uit het bedrijfsleven van DSM, AKZO, de Gasunie en hoogleraren informatica uit Rotterdam, Wageningen en Enschede. Een voorbespreking, begin oktober 1983, in het restaurant ‘De oude tram’ bij het station in Amersfoort werd benut om de inleidingen op elkaar af te stemmen. De sprekers uit de genoemde bedrijven en instellingen zouden moeten ingaan op de toepassingen van de informatica in de landbouw en de laboratoria van de verwerkende industrie. Met de voorbereidingen en de keur aan sprekers dreigde het symposium wel wat duur te worden. Sponsoring van bedrijven – computerbedrijven – was gewenst, naast een geringe verhoging van de deelnemerskosten. Misschien behoorde een ‘braderie met apparatuur in de wandelgangen’ tot de mogelijkheden. Plaats van samenkomst was wederom het Biologisch Centrum te Haren, zo vermeldden de affiches, programma’s en aan de pers gerichte aankondigingen.³⁵

Ook het symposium van 1984 werd, met twintig aanmeldingen, afgelast wegens te weinig belangstelling. Hofstee schreef de briefjes ‘met grote tegenzin’ aan de inleiders. Wederom werd de mislukking nabesproken in de commissie research en met ‘professionals’: de hoofden van de universitaire dienst externe betrekkingen en het universitaire congresbureau. Deze meenden dat de thema’s te algemeen en de kostprijs te hoog waren voor een tijd dat baten en kosten scherp werden afgewogen door het bedrijfsleven. Mogelijk was er ook een verschuiving van belangstelling binnen de doelgroep. Deze opvatting, zo vond de commissie research, stond haaks op de oude succesformule van de symposia die gebaseerd was op een ‘helikopterview’. Blijkbaar werkte dit niet meer. De thema’s zouden strakker moeten worden en de bijeenkomsten korter. Maar er waren al juist zo veel korte symposia, zo constateerde men spijtig. Volgens Hofstee speelde mee, dat de oude garde van deelnemers aan het verdwijnen was en dat commissievoorzitter Bruin veel ‘know how’ en contacten had onderhouden die door zijn plotselinge overlijden waren weggefallen, ‘een en ander is sterk persoonsgebonden’. De conclusie was dat de oorspronkelijke doelstelling van de

³⁴ GA 774, doos 259, stukken betreffende VHLO sept. 1982-1983 Brief Stroink 7 januari 1983 aan de leden van de commissie research.

³⁵ GA 744, doos 259, stukken betreffende VHLO sept. 1982-1983; GA 744, doos 271, Verslag commissie research 30 september 1983.

symposia van de VHLO niet meer te realiseren was. 'De tijd voor symposia in deze vorm blijkt voorbij te zijn.'³⁶

De relatie tussen universiteit en agrarisch bedrijfsleven was meer verzakelijk en er waren vele nieuwe aanbieders van kennis. Het succes van de VHLO symposia had lang kunnen steunen op een voortdurende uitwisseling van gedachten in de kring rond Bruin over wat relevante vraagstukken waren. Deze relaties tussen wetenschap en concernlaboratoria werden echter steeds minder intensief en ontwikkelden zich los van elkaar. Bovendien was de agrarisch verwerkende industrie sterk in verandering, met schaalvergroting en vestigingsluiting als gevolgen. Concernvorming en concentratie van activiteiten raakten ook de laboratoria van de AVEBE, de Suikerunie en andere bedrijven. En er waren diverse adviesbureaus die hun diensten op maat aanboden. In deze markt opende de universiteit begin jaren tachtig ook een 'transferpunt' voor 'regiorelevant' onderzoek.

De verzakelijking had gelijktijd een heel praktische zijde. Het was niet meer vanzelfsprekend dat de universitaire zalen voor de VHLO openstonden. De VHLO werd huur berekend en bij cursorisch gebruik van ruimtes diende er door de afdeling huisvesting vooraf toestemming te worden gegeven. Stroink vulde vanaf toen in vijfvoud de aanvraagformulieren voor zalen in. De universiteit kampte met een tekort aan collegieruimte, door programmaveranderingen en de studentengroei, waardoor het rooster minder gaten vertoonde voor externe activiteiten.³⁷ De VHLO week uit naar de zalen van het Biologisch Centrum te Haren, waar medewerkers en beheer wellicht wat meer betrokken waren. Ook parkeren was hier minder een probleem dan in de binnenstad. Tot slot besloot men in 1988 ook de leergangen naar elders te verplaatsen. Dat werd het nieuwe gebouw van het Van Hall Instituut aan de Verlengde Hereweg. De nieuwe directeur dr.ir. L. Speelman, drong net als zijn voorganger, Oldenbanning, aan op de komst van de VHLO naar het gebouw. Voor hen was de VHLO een welkome extra label aan het instituut.

De organisatie van de goedlopende dagen voor de waterschapsbesturen en die van de kadercursus voor de coöperaties veranderden ook. Hier kwam de verantwoordelijkheid steeds meer bij de voorbereidingscommissie te liggen waarvan voorzitter en secretaris van de VHLO deel uitmaakte. Rond deze cursussen ontstonden meer zelfstandige samenwerkingsverbanden. De bond van waterschapsbesturen had zijn eigen apparaat en hier vond men in de jaren zeventig samenwerking met het Universitair Centrum Bestuurswetenschappen, de latere faculteit bedrijfskunde. De cursus voor coöperatiebestuurders werd vrijwel vanaf het

³⁶ GA 744, doos 271, Verslag bijeenkomst tussen VHLO en hoofd externe betrekkingen RuG 23 januari 1984 over de onbevredigende verloop van de symposia; GA 744, doos 259, stukken betreffende VHLO sept. 1982-1983 Verslag VHLO bijeenkomst Commissie Research 28 maart 1984; GA 744, doos 260, stukken betreffende VHLO. Cursus verslag VHLO 1 september 1983 - 1 april 1984.

³⁷ GA 744, doos 258, stukken betreffende VHLO sept. 1981-1982.

begin medegeorganiseerd door het Instituut voor Landbouw Coöperatie (ILC). De bemoeienis van de VHLO werd in het cursusverslag 1983-84 omschreven als 'hulp bij het organiseren'.³⁸ Zo werden specifiek op de doelgroep, in belangrijke mate managers en bestuursleden van de Noord-Nederlandse Rabo-bank kantoren, onderwerpen aangeboden. Ondanks regelmatig 'goede opkomsten' bij deze activiteiten was er in de jaren tachtig ook hier een wat mindere belangstelling te zien.

Estuursvergadering VHLO ca 1985. Links. J. Boertjens, rechts A. Stroink. (Collectie mevr. Stroink)

Kernactiviteit voor de VHLO zelf bleef de cursus die Stroink en Saal in samenwerking met een commissie van de vrouwenorganisaties organiseerden. En ook hier kampte men met een dalend aantal deelnemers, terwijl de kosten stegen. Saal bracht het probleem bij de evaluatie van de activiteiten van januari 1986 ter sprake. De cursussen waren niet meer rendabel de afgelopen jaren, maar de prijzen verhogen werd bezwaarlijk genoemd. De vraag kwam ter tafel of er mannen toegelaten mochten worden. Saal schetste – zo stellen de notulen – de achtergrond van het in 1946 genomen besluit. 'De bedoeling was destijds dat de

³⁸ GA 744, doos 260, Cursus verslag VHLO 1 september 1983 1 april 1984.

vrouwen een ‘eigen’ cursus zouden hebben naast de meer op mannen gerichte cursussen van het VHLO’. Nu bleken de omstandigheden gewijzigd. Geen van de aanwezigen had bezwaar tegen het toelaten van mannen. Na enige discussie werd besloten ‘niet alleen mannen toe te laten, maar dit te stimuleren’.³⁹ Een historisch besluit dat de opkomst verbeterde.

Toen Saal in december 1986 plots overleed, kon Stroink de reeds georganiseerde cursus voor januari 1987 overnemen. Maar een echte opvolger was hij natuurlijk niet. Die kwam wat later met de heren dr. P. Kooij en drs J.H. Petrie, respectievelijk van de Rijksuniversiteit Groningen en het Van Hall Instituut. Het aantal deelnemers van de leergang stabiliseerde op circa 90 dames en heren. Volgens de notulen lag het niet aan de kwaliteit van de voordrachten, maar de belangstelling was verschoven en het aantal deelnemers werd onvoorspelbaar. De ‘oudere garde haakt af en de jongere garde komt niet op’, zo vatte een van de dames de situatie bij de leergang samen.⁴⁰

De constatering die een aantal jaren eerder door Hofstee werd gemaakt over het belang van het netwerk rond de cursus is ook hier van toepassing. Na het plotselinge wegvallen van de 79-jarige Bruin en de 69-jarige Saal, die beiden ruim dertig jaar bij de VHLO betrokken waren, bleek het lastig deze activiteiten een nieuwe impuls te geven. Blijkbaar waren zij met hun inzet en vaste netwerk in staat geweest een krimpde kring mensen tot trouwe deelname te bewegen, maar het vernieuwen van deze groep bezoekers was moeilijk. De groep waaruit de deelnemers moest komen, slonk ook sterk. Waren er in 1980 nog 8000 boeren in Noord-Nederland, 15 jaar later was dat gehalveerd en dat had effect op alle organisaties. Bij de dames speelde daarbij ook de continuïteit binnen de vrouwenorganisaties zelf een rol. Een aantal Groningse dames van de VHLO commissie was even lang als Saal bij de organisatie betrokken geweest. Bij hen, en binnen de organisaties van plattelandsvrouwen, verliep de overdracht naar een jongere generatie moeizaam. Veel jongere vrouwen hadden wel belangstelling voor cursussen, maar die waren andersoortig. In de jaren negentig leidde dit binnen de vrouwenorganisaties tot ingrijpende veranderingen.⁴¹

Een nieuw initiatief binnen de VHLO was de cursus ‘het weer op en rond de boerderij’, oftewel landbouwmeteorologie, vanaf voorjaar 1986 gegeven. Spreker was prof.dr.ir. L. Wartena, oud-hoogleraar landbouweerkunde en omgevingsnatuurkunde te Wageningen. Hij verzorgde de cursus op zes avonden in Groningen aan het Van Hall Instituut. De doelgroep bestond, naast studenten van de landbouwschool, vooral uit praktiserende en oud-landbouwers. De cursus trok 20 tot 40, zeer tevreden, deelnemers en bleef door het enthousiasme van de

³⁹ GA 744, doos 261, Verslag van de commissie vrouwenorganisatiebestuurders 9 april 1986

⁴⁰ GA 744, doos 623, Verslag vergadering vrouwenorganisatiebestuurders VHLO 26 april 1989.

⁴¹ ‘Bond van plattelandsvrouwen zet in op verjonging’ in: *Oogst* (1997), 15, 28-29; T. Gorter en T. Kraeima, *Strunen deur de tied. Van boerinnen en andere plattelandsvrouwen tot vrouwen van nu. 1934-1999. Provinciale afdeling Groningen* (Groningen 2000) 33, 43, 54 en 59-64.

docent een aantal jaren bestaan. Na 1988 verzorgde Wartena de cursus niet meer alleen, maar met enkele docenten van Van Hall. Ook dit illustreert de gewijzigde omgeving van de VHLO: een verminderde bijdrage van de Rijksuniversiteit Groningen, een grotere inzet van het Van Hall en een kleiner en veranderend veld belangstellenden.

In de jaren negentig vond er een opleving plaats in de cursorische activiteiten. Dat gold vooral voor ‘de leergang’, nu zonder de toevoeging ‘voor vrouwen’, die verschillende jaren weer meer dan 100 belangstellenden trok. Ook bij de waterschappen en coöperaties waren het jaren met zeer succesvolle bijeenkomsten. Als verklaring hiervoor beschouwde men de mix tussen inhoudelijk goede verhalen en een paar echte publiektrekkers tussen de sprekers. De inzet van organisatoren van de avonden, de toenmalige voorzitter, het ILC en Kooij en Petrie, speelden daarbij een belangrijke rol. Een nieuw initiatief was een collegereeks over biotechnologie, toegankelijk voor studenten van de Rijksuniversiteit Groningen, Van Hall en anderen uit het VHLO circuit. Deze trok bijna 100 deelnemers maar bleek lastig te continueren.⁴²

Aan eind van het decennium liep opnieuw de deelname aan de VHLO activiteiten terug. De waterschappen in Groningen, Friesland en Drenthe reorganiseerden en namen sterk in aantal af, de agrarische coöperaties in Noord-Nederland fuseerden, zodat ook hier het potentieel verkleinde, en van de vrouwenorganisaties werden zelfs verschillende afdelingen in het Noorden opgeheven. Het potentiële deelnemersveld voor de VHLO activiteiten versmalde en veranderde sterk. Ook de concentratie in de wereld van de coöperatieve bedrijven had vergaande gevolgen voor de VHLO zelf. De in samenwerking met het ILC georganiseerde cursussen werden in 2001 voortgezet door het NICE (Netherlands Institute for Co-operative Entrepreneurship). Dit aan de universiteit Nyerenrode gelieerde instituut nam ook op zich de overige VHLO cursussen te organiseren. Het NICE trachtte de cursussen uit te bouwen en meer commercieel op te zetten, maar slaagde daarin uiteindelijk niet. Nog geen twee jaar later viel het doek voor de VHLO cursussen.

Attachés van de landbouw?

De band tussen de VHLO en de Rijksuniversiteit Groningen was nooit vanzelfsprekend. De universiteit had de VHLO in het leven geroepen om een landbouwfaculteit voor te bereiden. Dat was het instrumentele doel geweest. De vereniging had echter haar eigen dynamiek gekregen en via de succesvolle cursussen vele decennia haar bestaansrecht bewezen. De komst van de bijzondere leerstoelen die de VHLO organiseerde, had de relatie tussen de universiteit en de

⁴² Stichting VHLO, Dossiers secretariaat Stichting voor Hoger Landbouwonderwijs VHLO, Cursusverslag 1993-1994, Verslag 94/95, Verslag 95/96, Verslag 1999/2000. Verslag van de vergadering van de commissie kadercursus van de VHLO 28 maart 1994.

agrarische wereld om haar heen verder versterkt, maar regelmatig laiden de discussies weer op over de plaats van de vereniging.

Vanaf midden jaren zestig vonden zulke gesprekken plaats op basis van een interne nota van prof.dr. H. Brinkman over de relatie tussen universiteit en landbouw. Brinkman stelde daarin de vraag of de VHLO 'die universitaire opleidingen [kon] verwezenlijken, die voor de wetenschappelijke ontwikkeling en het organisatiewezen van de landbouw, visserij en veeteelt van betekenis zijn en die geen duplicaat van bestaande opleidingen vormen'. Als conclusie hierop formuleerde de VHLO de wens om te komen tot een landbouwkundige kern aan de Rijksuniversiteit Groningen. Deze kon enerzijds studenten bekend maken met agrarische problemen en was anderzijds van belang voor de praktijk van de landbouw in het noorden. De VHLO moest daarbij wel flexibel zijn, in vorm aangepast aan de omstandigheden. Dat betekende dat men in 1969 wilde streven naar twee extra leerstoelen: ecologie/technische botanie en agrarische economie met een internationaal perspectief. Groningen, zo stelde men nogmaals, kwam qua ligging tussen de noordelijke kleistreken, de Veenkoloniën en de Drentse zandgronden, het meest in aanmerking om de agrarische opleidingen op universitair niveau uit te bouwen.⁴³

In de jaren zeventig knoopte men hier een discussie aan vast over een nieuwe organisatorische vorm voor de VHLO. De oorspronkelijke vereniging functioneerde niet meer echt als vereniging. Er waren 10 personen lid en een 30-tal institutionele leden, zoals de Drentse, Friese en Groningse landbouworganisaties, lokale landbouwverenigingen en de oud-leerlingvereniging van de RHLS. Binnen de VHLO bestond een algemene vergadering die formeel het hoogste gezag had, een raad van bestuur, die eenmaal per jaar bijeenkwam en een raad van beheer met de daaruit gekozen actieve leden die meer de praktische zaken behartigde. De groep mensen die regelmatig op een vergadering kwam of activiteiten ontplooiden was klein. Maar dat werd niet als een probleem beschouwd. Ernstiger vond men dat de banden tussen universiteit en agrarische buitenwereld, waarvoor de VHLO het medium was, 'te veel te hooi en te gras' waren of zoals men het ook noemde 'te brokstukig'.⁴⁴ Vooral de inbedding binnen de universiteit werd als te zwak ervaren. Toenmalig voorzitter van de VHLO, Clevering, opperde in 1975 het plan om te streven naar een soort agrarisch studiecentrum of een interfaculteit landbouwkunde. Een beetje vergelijkbaar met het toen opgerichte verkeerstudiecentrum of de in oprichting zijnde interfaculteit bestuurskunde. Zo konden studenten kennismaken met verschillende visies op de landbouw en vanuit diverse disciplines kennis opdoen. Alle agrarische aspecten waren zo bij elkaar te brengen en binnen zo'n instituut zou ook een relatie met het

⁴³ GA 947, doos 10, stukken betreffende VHLO Verslag VHLO vergadering raad van bestuur 28 november 1968 en Verslag idem 5 november 1969.

⁴⁴ GA 774, doos 270, Verslag raad van bestuur VHLO 12 november 1970.

agrarische bedrijfsleven kunnen bestaan, filosofeerde hij op een briefkaartje aan Stroink.⁴⁵

Een echo van het idee kwam nog een enkele maal ter sprake. Maar binnen de universiteit was er geen steun voor en vanuit de organisaties te weinig urgentie om zoiets gestalte te geven. De discussies rond Wageningen en die rond de totstandkoming van de economische faculteit lagen wellicht ook nog te vers in het geheugen. Een afgeleid resultaat van al deze gesprekken – en gedwongen door het nieuwe burgerlijk wetboek – was wel de omzetting van de verenigingsvorm in een stichting in 1980. Daarvoor golden vooral praktische argumenten. De deelnemers aan de cursussen waren zelden lid van de VHLO. De echte leden participeerden vrijwel niet in de vereniging. Een stichting mocht minder democratisch lijken, maar een vereniging waarin de leden niet aan het verenigingswerk deden was geen oplossing, zo betoogde Clevering. Een stichting was praktischer. Het kreeg een bestuur dat gedeeltelijk door de landbouworganisaties en de Rijksuniversiteit Groningen werd benoemd, gedeeltelijk door de zittende leden. Aan het bestuurslidmaatschap van de rector magnificus werd grote waarde gehecht. Zodanig dat bij dit lidmaatschap werd toegevoegd: ‘Met het recht van vertegenwoordiging’.⁴⁶

Bij de omzetting van de vereniging in een stichting bleven de doelstellingen als vanouds: het organiseren van cursussen, voordrachten en symposia, het instellen van commissies en werkgroepen voor speciale onderwerpen en alle andere wettige middelen. De omzetting van vereniging in een stichting veranderde niets aan de feitelijke positie. Naast de cursussen bleven de initiatieven om leerstoelen te introduceren bestaan. Binnen de Faculteit Wis- en Natuurkunde was het verlanglijstje voor nieuwe vakken echter erg lang. Alleen voor de ecologie leken er mogelijkheden. Bij de Faculteit Rechtsgeleerdheid waren de vooruitzichten beter, zo meende men.⁴⁷ Maar hier moest de juist vertrokken Beekhuis vaststellen dat er voor agrarisch recht, weinig belangstelling van de zijde van studenten was. Bij zijn vertrek werd het vak niet meer gedoceerd. In de economische faculteit had men geen behoefte aan een ‘hoogleraar [die] in de leegte zal moeten opereren.’ Bijzondere hoogleraren waren vooral nuttig als zo’n iemand het contact tussen sector en universiteit onderhield, ‘een attaché van de landbouw’, zo stelde Hofstee.⁴⁸

De belangstelling bij de faculteiten was zeker niet volledig verdwenen. Maar de VHLO moest geduld hebben. Voorjaar 1979 werd het vak agrarische recht op verzoek van studenten weer in het studieprogramma opgenomen. De faculteitsraad creëerde twee keuzevakken in de doctoraalfase van de studie. De decaan,

⁴⁵ GA 947, doos 9, stukken betreffende de VHLO Brief Cleveringa aan Stroink 1 oktober 1975.

⁴⁶ GA 774, doos 270, Verslag raad van bestuur VHLO 14 december 1979

⁴⁷ GA 947, doos 9, stukken betreffende VHLO Vergadering 5 november 1969

⁴⁸ GA 774, doos 270, Verslag raad van bestuur VHLO 12 november 1970

prof.dr. C.J.H. Brunner, behandelde de pachtwet en in het tweede vak zouden verschillende docenten bestuursrechtelijke kanten belichten. De keuzevakken trokken de daaropvolgende jaren telkens een 50-tal studenten, vooral aankomende notarissen. Dit was voor de VHLO goed nieuws.⁴⁹ Een paar jaar later bij besprekingen met Brunner over het onderwijs, kwam het punt van de bijzondere leerstoel op tafel. Het leidde tot verkennende gesprekken in mei 1985 tot echte initiatieven. De plannen zorgden bij de VHLO voor de nodige opwinding en discussie. Bestuurslid, prof.dr. S.L. Louwes, was van mening dat een leerstoel in de economische faculteit prioriteit moest krijgen. Volgens hem werd landbouweconomie te weinig gedoceerd. Stroink meende dat men bij economie geen behoefte had aan een 'eenling voor een speciaal onderwerp.' Er bestond bij die faculteit geen belangstelling voor herbezetting van de bijzondere leerstoel agronomie. Anderen pleitten voor een tweesporenbeleid: gesprekken met economie en rechten. Ten aanzien van de kosten had men uitgezocht dat deze niet hoog hoefden te zijn. Voor een onkostenvergoeding rekende de VHLO op een financiële bijdrage van de landbouworganisaties.⁵⁰

De procedure kon snel worden afgewikkeld. De Faculteit Rechtsgeleerdheid had in persoon van mr. A.H.T. Heisterkamp een geschikte kandidaat voor handen. Hij was in 1983 gepromoveerd op een proefschrift over Agrarisch Grondverkeer en verzorgde al geruime tijd het onderwijs op dit terrein. De benodigde gelden verkreeg de VHLO bij de Rabobank en het immer nog regionaal actieve Fonds voor de Landbouw. Er volgde nog even een beetje venijnige discussie of aan de leerstoel een naam moest worden verbonden. Als suggesties lagen op tafel de H.D. Louwesleerstoel en de professor I.B. Cohenleerstoel, maar overeenstemming bleef uit, dus ook een naam.⁵¹ Heisterkamp bleef tot 1994 aan de Rijksuniversiteit Groningen verbonden en zette de invulling van de leerstoel vanuit zijn rechterlijke praktijk nog zes jaar nadien voort.

In 1986 kwam ook bij de economische faculteit beweging. Gesprekken met de oude en nieuwe decaan bij economie, prof.dr. H. de Haan en prof.dr. S.K. Kuipers, boden perspectieven. De faculteit stelde een initiatief van de VHLO in deze zeer op prijs en had een goede kandidaat in huis. De faculteit voelde, volgens De Haan behoefte aan meer contacten met de omgeving, meer binding met maatschappelijke organisaties. De beoogde kandidaat, Kooij, werd als de ideale persoon beschouwd deze contacten uit te bouwen en was het jaar daarvoor gepromoveerd op een studie naar de economische ontwikkeling van de stad Groningen. Zijn benoeming volgde in 1988. Hij vervulde de leerstoel 'Economische en sociale geschiedenis van stad en platteland (in het bijzonder Noordoost Ne-

⁴⁹ GA 774, doos 270, Verslag raad van bestuur VHLO 14 december 1979

⁵⁰ GA 774, doos 270, Verslag Vergadering VHLO 3 juni 1985.

⁵¹ GA 774, doos 261, Notulen Vergadering VHLO 14 mei 1986.

derland)' gedurende tien jaar.⁵² Dat was een opmerkelijke ontwikkeling, alleen te begrijpen vanuit de gevoeligheden die er (nog) bestonden rond een leerstoel agrarische economie. De VHLO oordeelde positief over het nut van de leerstoelen. De belangstelling voor en uitstraling van de vakgebieden was 'zonder meer groot'. Door deze hoogleraren bewees de VHLO, zo stelt het jaarverslag, 'in deze tijd nog functioneel te zijn'.⁵³

Toen aan het einde van het decennium bleek dat beide leerstoelen zouden vrijkomen werd besloten tot herbezetting. Het klassieke agrarisch recht evolueerde hierbij onder de nieuwe hoogleraar mr. D.W. Bruil verder van kwesties rond de pachtwet tot actuele agrarisch juridische vraagstukken, met ruimtelijke ordening en noodrecht bij epidemieën als verbredende thema's. De leerstoel van Kooij werd verplaatst van de economische faculteit naar de Faculteit der Letteren en werd omgevormd tot een leerstoel regionale geschiedenis met een accent op de veranderingsprocessen in de agrarische samenleving van Noord Nederland. Deze, door de schrijver van dit stuk, bezette leerstoel beoogt een nieuwe impuls te geven aan een voorheen binnen deze faculteit bestaand vakgebied. Enkele jaren later leverde een initiatief uit de Groningse en Drentse Veenkoloniën door vertegenwoordigers van de Partij van de Arbeid een derde bijzondere leerstoel op. Zij verzochten de minister van Landbouw om een meer wetenschappelijke achtergrond bij het plattelandsbeleid. Minister C. Veerman ondersteunde dit idee en stelde de VHLO voor vijf jaar de middelen hiertoe beschikbaar. Deze leerstoel, nadrukkelijk vernoemd naar de PvdA politicus S.L. Mansholt, richt zich op de sociaaleconomische dynamiek van het platteland. In 2005 werd de landbouweconoom dr. D. Strijker, voormalig VHLO bestuurslid, hierop benoemd.⁵⁴

De leerstoelen van de VHLO hebben hiermee een accentverschuiving ondergaan, van agronomie en bodemkunde naar stad-platteland relaties, plattelandsontwikkeling en regionale geschiedenis. Niet verwonderlijk, gezien de veranderende plaats van de landbouw in de Nederlandse samenleving. De huidige hoogleraren van de VHLO behartigen meer rurale vraagstukken, dan dat ze attaché zijn van de landbouw. En dat sluit goed aan bij het profiel van de Groninger universiteit.

VHLO als 100-jarig instituut

De VHLO vormde en vormt een bijzondere schakel tussen wetenschap en agrarische praktijk. In de eerste 90 jaar van haar bestaan richtte ze vooral op kennisoverdracht via de vele goedlopende cursussen. Door de VHLO hoogleraren werden vervolgens agrarische vraagstukken in onderwijs en onderzoek opgenomen. Zo verwierf de VHLO bestaansrecht, zonder dat het oorspronkelijke

⁵² GA 744, doos 262, Verslag van gesprek 29 juli 1987 tussen VHLO en de Faculteit Economie.

⁵³ Stichting VHLO, Dossiers secretariaat VHLO, Verslag 97/98, 3.

⁵⁴ Stichting VHLO, Dossiers secretariaat VHLO, Mansholt-leerstoel.

doel, de vestiging in Groningen van een landbouwkundige faculteit of universitair agrarisch instituut ooit werd verwezenlijkt. De laatste jaren ligt de nadruk op de leerstoelen en de activiteiten die de hoogleraren ontplooiën.

In aanvang onderhield de VHLO bestuurlijke relaties op hoog niveau binnen de provincie. Voorzitter was tot 1965 de Groningse of Drentse Commissaris van de Koningin of de burgemeester van Groningen. Nadien verschoof deze functie naar de agrarische sector. Daarmee kwam de voorzittershamer in handen van de voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw, G.R. Meijer en later bij anderen met duidelijke banden met de Noord-Nederlandse landbouw, zoals Clevering en Stroink. De band van de VHLO met de landbouw werd lange tijd in het voorzitterschap gekoesterd. De vervulling van deze plaats in de jaren tachtig door de wetenschapper Hofstee werd als tijdelijke noodoplossing gezien en niet in de laatste plaats door hem zelf. Met de komst, in 1994 van de econoom, oud-directeur van de Groninger Hanze-hogeschool drs. W.S. Vrijlandt als voorzitter, verschoof het accent wat naar de onderwijsactiviteiten.

Binnen de VHLO traden in de jaren negentig grote organisatorische veranderingen op. De samenstelling van het bestuur veranderde in korte tijd en daarmee ook de oriëntatie. Er kwam een einde aan de directe vertegenwoordiging van de landbouworganisaties en de waterschappen in de Stichting. De fusie van de verschillende landbouworganisaties tot de Noord-Nederlandse Land- en Tuinbouw Organisatie (NLTO) in 1994 bracht dit met zich mee. De voormalige secretaris van de Groninger Maatschappij van Landbouw, drs. J.R.A. Boertjens, bleef nog als laatste tot 2001 actief in het bestuur. Stapsgewijs, maar binnen enkele jaren, hadden alle vertegenwoordigers van de agrarische sector het bestuur verlaten, waardoor, in woorden van de toenmalige voorzitter Vrijlandt, een ‘einde kwam aan de traditionele agrarische cultuur’ binnen de VHLO.

Wat overbleef waren relaties met de Rijksuniversiteit Groningen, met Wageningen en het agrarisch onderwijs in Noord-Nederland. De relaties met de landbouw Hogeschool werden de laatste decennia onderhouden door de Wageningse oud-hoogleraar Wartena en vanaf 1998 ook door Kooij, die als hoogleraar in Groningen en Wageningen, in fysieke persoon, de banden strakker aanhaalde. Dat combineerde hij overigens ook met het directeurschap van het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (het NAHI), een in 1949 te Groningen gesticht onderzoeksbureau waarbij Addens en anderen uit de kring van de VHLO als initiatiefnemers een duidelijke rol speelden.⁵⁵ Opvallend is dat de organisaties van plattelandsvrouwen nooit in het VHLO bestuur vertegenwoordigd zijn geweest.

Na het vertrek van de agrarische organisaties uit het bestuur kon een reflectie

⁵⁵ Michiel Gerding, ‘Vijftig jaar NAHI. Een halve eeuw agronomisch historisch onderzoek’ in P. Kooij en M. Gerding (red), *De actualiteit van de Agrarische Geschiedenis* (Groningen 2000) 99-115. Zie ook Addens, *De Vereniging*, 240-247.

op doelstellingen van de VHLO niet uitblijven. De statuten werden herzien en het werkveld breder geformuleerd en meer op platteland en educatie gericht. Deze bezinning leidde in 2001 ook tot een terugtreden van Vrijlandt en de benoeming tot voorzitter van mw. S. de Jong, burgemeester van de plattelandsgemeente Leek. Zij werd aangezocht om haar vele contacten in het agrarische circuit en de Noord-Nederlandse bestuurlijke wereld. Van haar en de secretaris drs. H. Oosterman, directeur van het Instituut van Landbouw Coöperatie (ILC) werden nieuwe impulsen voor het VHLO verwacht. De Jong voerde gesprekken met het regionale agrarische bedrijfsleven en onderzocht daarbij de belangstelling voor activiteiten van de VHLO en de mogelijkheden voor fondswerving. De wens tot voortgang met scholingsactiviteiten, die zichzelf financieel konden bedruipen, was het resultaat.

Organisatorisch heeft de VHLO 45 jaar lang gesteund op de Maatschappij van Landbouw. Sinds 1951 combineerden de secretarissen van de Groninger Maatschappij van Landbouw dit werk met de secretariaatsfunctie van de VHLO. Dat deden achtereenvolgens Buurma, Stroink en Boertjens. De administratieve kosten van het secretariaat verschenen wel op de begroting van de VHLO, maar de arbeidsuren en vergaderruimte in het landbouwhuis werden niet berekend. De secretaris en zijn secretaresse besteedden, zo werd in 1988 becijferd, zo'n 3,5 en 7 procent van de werktijd aan de VHLO. Een bijdrage in natura.⁵⁶ Met het ontstaan van een landelijke land- en tuinbouworganisatie in Nederland in de jaren negentig werden de banden en de hierlangs plaats vindende subsidiëring minder vanzelfsprekend. Het secretariaat verhuisde nog wel met Boertjens mee van de NLTO kantoren in Groningen naar Assen en Drachten, hij zag dat als 'half hobby, half werk'. Maar in 1997 werd het overgenomen door het ILC te Groningen, waarmee al jaren, ten behoeve van cursussen, werd samengewerkt. De ILC directeur Oosterman werd secretaris van de VHLO. Bij het ILC werkte naast Oosterman nog twee mensen aan de voorbereiding van de cursussen en activiteiten. Hiermee was er weer een stevige basis gelegd onder de organisatie, wat mede bijdroeg aan een herstelde belangstelling voor de cursussen. Maar ook het ILC ontsnapte niet aan de krimp, samenwerking en fusiegolf in de agrarische sector. Het werd in 2001 opgeheven en secretaris Oosterman verhuisde met cursussen en al naar het NICE (Netherlands Institute for Co-operative Entrepreneurship) te Amersfoort. Dit instituut opereerde landelijk en was in Noord-Nederland geen bekende naam. Het bleek voor hen vanuit Amersfoort dan ook lastig op de regio toegespitste cursussen te organiseren.

De inkomsten van de VHLO kwamen tot in de jaren zeventig voornamelijk uit activiteiten en voor een klein deel uit lidmaatschapsgelden (ca 300 gulden), soms aangevuld met wat subsidies. De kosten van cursussen en symposia waren doorgaans 16.000 gulden en de opbrengsten leverden net wat meer op. De sub-

⁵⁶ GA 744, doos 623, Verslag bestuursvergadering VHLO 3 mei 1988.

sidies bedroegen ongeveer 3.500 gulden, voornamelijk van het Fonds voor de Landbouw, de Rabobank en kleinere bijdragen van de Coöperatieve Condensfabriek Friesland, de Suiker Unie, de DOMO, de Aankoopcentrale en de Noord-Nederlandse Beetwortelsuikerfabriek. Voor 1980 werd niet veel werk gemaakt van het innen van lidmaatschapsgelden of subsidies. Dat was ook niet nodig, de meeste jaren had de vereniging een positief saldo uit haar activiteiten. Vanaf 1985, vanaf het moment dat de cursussen regelmatige tekorten opleverden, en er geld moest komen voor de onkostenvergoedingen van de hoogleraren, werden de subsidiegevers weer belangrijker. Voor de financiering van de stichting bleven enkele met de landbouw verbonden bedrijven en fondsen lange tijd aanspreekbaar. Ook het ondertussen naar Leeuwarden verplaatste Van Hall Instituut was bereid een geldelijke bijdrage te leveren, maar bij de landbouworganisaties was het animo jaarlijks geld te fourneren verdwenen.

De VHLO heeft met haar 100 jaar een respectabele leeftijd verkregen en is een bijzonder instituut geweest. Lang is ze uniek gebleven, maar is dat inmiddels niet meer. De laatste decennia hebben zich rond de universiteit tal van kenniscentra ontwikkeld die een brug slaan tussen wetenschap en praktijk. Vooral in de technische en natuurwetenschappelijke richtingen verloopt dat goed. Hier is een heuse markt ontstaan met vraag naar en aanbod van kennis, adviezen en innovaties. Een markt waarop de activiteiten vraaggericht en commercieel van aard geworden zijn. De VHLO heeft met de research symposia niet de slag gemaakt naar een meer marktgerichte benadering. De symposia bleven gebaseerd op een vrije, autonome academische uitwisseling van kennis en konden moeilijk een plek vinden naast het grote aanbod van meer toegespitste informatie, of de universitaire transferpunten waarlangs wetenschappelijke innovaties het bedrijfsleven konden bereiken. Daarbinnen opereerde de VHLO niet altijd met groot gevoel voor de behoeften op de markt. De VHLO zag zichzelf niet als marktpartij. Ook de andere cursorische activiteiten zijn in de loop der jaren steeds meer beconcurrerd en overgenomen door commerciële en gesubsidieerde instellingen zoals de seniorenacademie, de volksuniversiteit en al die andere bedrijven en instellingen die studiedagen en lezingen organiseren waaraan vaak ook de hoogleraren van de VHLO een bijdrage leveren.

De bijzondere hoogleraren van nu hebben een wat ander profiel dan vroeger. De nadruk ligt niet meer op agronomie, of landbouwkunde. Met een eigentijds ingevuld vak agrarisch recht en nieuw geformuleerde leerstoelen, is het accent verschoven van de problemen van de tuinbouw, akkerbouw en veeteelt naar de ruimtelijke ordening, de geschiedenis van de agrarische samenleving en de toekomst van het platteland in een wijder horizon. Dat lijkt wellicht een grote verandering, maar hier is wel degelijk sprake van continuïteit. Immers, op deze wijze vraagt de VHLO binnen het wetenschappelijke onderwijs en onderzoek nog steeds aandacht voor de rurale problematiek en de belangrijke verande-

ringen die zich buiten de steden afspelen. En daarover wordt door hen in woord en geschrift verslag gedaan. Ter stimulering van het debat over landbouw en de toekomst van het platteland. En precies hierom was het 100 jaar geleden begonnen.

Bijlage

Voorzitter

Jhr.mr. E. Tjarda van Starckenborgh
(1906-1930)
H.P.J. Bloemers (1931- 1935)
Mr. R.H. Baron de Vos van Steen-
wijk (1935-1940)
Mr. J. Linthorst Homan (1940-1941)
Dr. E.H. Ebels (1941-1965)
G.R. Meijer (1965-1975)
Ir. H.E. Clevering (1975-1981)
Dr. J. Hofstee (a.i. 1982-1985)
Mr. A.F. Stroink (1985-1994)
Drs. W.S. Vrijlandt (1994-2002)
Mw S. de Jong (2002-)

Secretaris (secretaris-penningmeester)

J. Heidema (1906)
Prof. mr. I.B. Cohen (1906-1941)
Dr. E.W. Hofstee (1941-1946)
Mr. J.L.H. Cluysenaer (1946-1951)
Mr. J.A. Buurma (1951-1966)
Mr. A.F. Stroink (1966-1985)
Drs. J.R.A. Boertjens (1985-1997)
Drs. H. Oosterman, (1997-2006)
Prof. dr. P. Kooij (2006-)

Door de VHLO ingestelde of financieel ondersteunde leerstoelen

Leerstoel agrarisch recht

Mr. I.B. Cohen (1906-1935)
Mr. R.D. Kollewijn (1936-1938)
Mr. J.H. Beekhuis (1938-1967)
Mr. A.H.T. Heisterkamp (1987-
2000)
Mr. D.W. Bruil (2000-)

Leerstoel agronomie

Dr. J. Kuijper (1932-1948)
Dr. J.H. Engelhardt (1949-1957)

Lectoraat bodemkunde

Dr. S.B. Hooghoudt (1950-1953)

Lectoraat botanische agronomie

Dr. F. van der Paauw (1950-1970)

Leerstoel in de economische en sociale geschiedenis van stad en platteland (in het bijzonder van Noordoost Nederland)

Dr. P. Kooij (1987-1998)

Leerstoel regionale geschiedenis in het bijzonder van de veranderingsprocessen in de agrarische samenleving van Noordelijk Nederland

Dr. M.G.J. Duijvendak (2001-)

Mansholtleerstoel Plattelandsontwikkeling

Dr. D. Strijker (2005-)

Over de auteurs

Prof. dr. Willem Bruil

Bijzonder hoogleraar Agrarisch Recht aan de Rijksuniversiteit Groningen en directeur van het Instituut voor Agrarisch Recht (IAR) in Wageningen.

Prof. dr. Maarten Duijvendak

Bijzonder hoogleraar Regionale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen

Dr. Erwin H. Karel

Post-doc onderzoeker bij het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) en docent Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen

Prof. dr. Pim Kooij

Hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, hoogleraar Agrarische Geschiedenis aan Wageningen Universiteit en directeur NAHI

Prof. dr. Dirk Strijker

Hoogleraar Plattelandsontwikkeling (Mansholtleerstoel) aan de Rijksuniversiteit Groningen

Historia Agriculturae

In deze serie verschenen tot nu toe:

1. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel I: Noord- en Zuid-Holland. Vragenlijst als bijlage. 1953.
2. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Internationale landbouwhistorische bibliografie over 1951. 1954.
3. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel III: Drenthe, Friesland en Groningen. 1956.
4. *Beschrijving der boerderijen op de kleilanden in Friesland door D. Fontein te Salvert, 1779-1835*. 1957.
5. *De landbouwkundige gegevens uit het Journaal der reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek, J. Goldberg*. 1959.
6. *Bouwstoffen bibliografie Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. I. 1962.
7. *Bouwstoffen bibliografie van de Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. II. 1963.
8. *Beschreeve Staat van de Meijerije (1794)* door Mr. C. van Breugel. 1965.
9. *Beschrijvende lijst van landbouwhistorisch belangrijke kaarten uit het archief der Genie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage* door T.W. Bieze. 1968.
10. *Een landbouwwerktuigkunde-dictaat van de Landhuishoudkundige School te Groningen*. 1976.
11. W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogensbosch en Kampen*. 1977.
12. H. van Zon, *Bibliografie van op Nederland betrekking hebbende landbouwhistorische literatuur verschenen in de jaren 1975 tot en met 1977*. 1978.
13. W.J. Formsma, *Beklemrecht en landbouw*. H. van Zon, *Bibliografie over beklemrecht*. 1981.
14. J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande... 1594-1795*. 1983.
15. H. van Zon, *Bibliografie van literatuur over Nederlandse agrarische geschiedenis, verschenen in de jaren 1978 tot en met 1980, met aanvulling uit voorgaande jaren*. 1983.
16. H.M.F. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*. 1985.
17. IJ. Botke, *Het 'Schrijf-boek' van Marten Aedsges (1742-1806)*. 1988.
18. *Noorderlicht*, Berichten uit het verleden van Noord-Nederland. 1988.
19. D. Pilat, *Dutch agricultural export performance (1846-1926)*. 1989.
20. W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953*. 1989.
21. J.L. Van Zanden, *'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'*. 1991.

22. *Het Oldambt deel II. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen.* Onder redactie van J.N.H. Elerie en P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
23. *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland.* Onder redactie van P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
24. Peter R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse.* 1991.
25. P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, 1360 - 1515.* 1992.
26. H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914.* 1993.
27. R.F.J. Paping, *"Voor een handvol stuivers": Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860.* 1995.
28. P. Kooij e.a., *Where the twain meet, Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917.* 1998.
29. J. Kok e.a., *Levensloop en levenslot, Arbeidsstrategieën van gezinnen in de 19de en 20e eeuw.* 1999.
30. P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis.* 2000.
31. W. Tijms, *Groninger graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990.* 2000.
32. H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse landbouw.* 2002.
33. M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte.* 2003.
34. P. Kooij e.a., *Where the twain meet again, New results of the Dutch-Russian project on regional development 1750-1917.* 2004.
35. S.M. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985.* 2004.
36. J.E. van Kamp, *Dien Hoetink. 'Bij benadering'. Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd.* 2005.
37. E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970.* 2005.
38. M. Knibbe, *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied 1505-1830.* 2006.
39. F.J. Dijksterhuis en B. van der Meulen, *Tussen coördineren en innoveren. De Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, 1957-2000.* 2007
40. W. Coster, *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart.* 2008.
41. M.G.J. Duijvendak, E.H. Karel en P. Kooij (red.), *Groen onderwijs. Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs.* 2008.

